

PAPER DETAILS

TITLE: Osmanli Döneminden Bir Konulu Tefsir Örneği: Yusufefendizâde'nin Mi?râciyye Adli Eseri

AUTHORS: Gülhan Maden

PAGES: 246-287

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4252978>

**Osmanlı Döneminden Bir Konulu Tefsir Örneği: Yusufefendizâde'nin
Mi 'râciyye Adlı Eseri**

Gülhan MADEN

Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı

Lect. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology,
Department of Qur'anic Reading and Qiraat

Ankara, Turkey

gulhan.maden@hbv.edu.tr

[orcid.org/ 0000-0003-3545-5374](https://orcid.org/0000-0003-3545-5374)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 30 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Kasım / November 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Sayı / Issue: 23 **Sayfa /Page:** 245-286

Atıf / Cite as: Maden, Gülhan. "Osmanlı Döneminden Bir Konulu Tefsir Örneği: Yusufefendizâde'nin Mi 'râciyye Adlı Eseri [An Example of a Topic Tafsir from the Ottoman Period: Yūsufafandīzādah's (d. 1167/1754) Mi 'rājiyya]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 23 (November 2024): 245-286.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1558890>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

An Example of a Topic Tafsir from the Ottoman Period: Yūsufafandizādah's *Mi'rājiyya*

Abstract

Mi'rāciyye, in Islamic art and literature, refers to works that focus on the Mi'raj (ascension) of Prophet Mohammad. Mi'rāciyyes primarily manifest in literature as odes (qasidas) and mesnevis (narrative poems) but also appear in the form of miniature paintings, calligraphy, book arts, and music. As a literary genre, mi'rāciyye is more commonly found in Turkish and Persian cultures, whereas Arabic works on the Mi'raj tend to be scholarly books that address the subject from the perspective of religious sciences. The verses related to the Mi'raj incident in the Qaṣīdah Burdah of the Companion Ka'b b. Zuhayr (d. 24/645) are considered the first example of this genre. In Turkish culture, this form first appeared in the Satuk Buğra Khan Epic and has been the subject of hundreds of works up to the present day. One of the independent works written under the title Mi'rāciyye belongs to Yūsufafandizādah Abd al-Allāh Hilmī, an Ottoman scholar of the 17th and 18th centuries. This manuscript, written in Arabic and cataloged as number 222 in the Ali Emîrî Efendi collection at the Millet Library, examines the Mi'raj topic within the framework of Qur'anic verses and hadiths. The verses related to the Mi'raj incident in the Qaṣīdah Burdah Qaṣīdah Burdah of the Companion Ka'b b. Zuhayr (d. 24/645) are considered the first example of this genre. In Turkish culture, this form first appeared in the Satuk Buğra Khan Epic and has been the subject of hundreds of works up to the present day. One of the independent works written under the title Mi'rāciyye belongs to Yūsufefendizāde Abdullah Hilmi, an Ottoman scholar of the 17th and 18th centuries. This manuscript, written in Arabic and cataloged as number 222 in the Ali Emîrî Efendi collection at the Millet Library, examines the Mi'raj topic within the framework of Qur'anic verses and hadiths. The work includes three groups of verses related to the topic, and one verse is linked to the subject based on a different recitation. The first of these is the first verse of Surah Al-Isra. Within the framework of this verse, which is the clear evidence of the Isra event in the Qur'an, the Prophet Muhammad's journey from Masjid al-Haram to Masjid al-Aqsa is elaborated in detail. Additionally, within the context of interpreting this verse, the Mi'raj event, which occurred after the Isra, is discussed alongside various narrations. When the subject reaches the Prophet Muhammad's ascension to the Divine Presence and his closeness to Allah, the interpretation of verses 8-10 of Surah An-Najm, which

are associated with this topic, is included. Although these verses do not explicitly and clearly mention the Mi'raj, they have been interpreted by some commentators in the context of the Mi'raj event. Within this framework, issues such as whether the Prophet Muhammad saw Allah, the revelations he received from Him, and how the five daily prayers were made obligatory are examined in detail. Lastly, the events that Prophet Muhammad experienced upon his return from the Mi'raj and the accounts of the polytheists denying him are narrated. After explaining the Isra and Mi'raj events chronologically within the framework of verses and hadiths, the interpretation of Surah al-Isra, verse 60, is included, which describes how the experience of the Prophet Mohammad became a test for people. In the conclusion of the work, the subject is further grounded in the Qur'an with Surah al-Inshiqaq, verse 19, which, based on a particular reading, has been interpreted by some commentators as referring to the Prophet Muhammad's ascension through the heavens during the Mi'raj. Thus, it is evident that all the verses related to the Mi'raj topic are interpreted in the work. The work, which alternates between the features of tafsir (Qur'anic exegesis) and hadith commentary, gains significance in the field of Tafsir due to its focus on verses related to the Mi'raj and their interpretations. This article examines Yūsufafandīzādah's work from the perspective of the thematic tafsir method. Thus, it is demonstrated that the 'thematic tafsir' method, which became more systematized in the last century, also existed in previous centuries. The Arabic equivalent of this method, *mawḍū'ī tafsir*, has not yet been fully established as a comprehensive methodology, which may explain the differing views on its definition and components. Some define this method in its narrowest sense as 'interpreting verses on a particular subject by arranging them in the order of their revelation,' while others include chapter (sura) exegeses, analyses of concepts in the Qur'an, or even studies addressing certain issues of tafsir methodology within the framework of the Qur'an (such as abrogating and abrogated verses or definitive and allegorical verses in the Qur'an) as part of thematic tafsir. In some works, these are listed as variations of the thematic tafsir method, categorized as subject-based tafsir, concept-based tafsir, sura-based tafsir, and methodology-based tafsir. In fact, when thematic tafsir is mentioned, it is mostly understood in its narrow sense as 'addressing a subject within the framework of relevant verses.' In this sense, Yūsufafandīzādah's work *Mi'rājiyye* can be evaluated within this category. This is because the topic of the Mi'raj is addressed in the work within the framework of verses related to the

subject. Normally, in the thematic tafsir method, the selected verses are arranged in the order of their revelation. However, in this work, the verses are systematized according to the chronological order of the events being narrated, rather than their order of revelation. This is because the chosen topic is a historical rather than a jurisprudential matter, and in such a subject, it is quite natural to prioritize chronological order over the order of revelation. The aim of the present study is not only to determine the value of this work in the field of Qur'anic exegesis and whether it can be classified among thematic tafsirs but also to shed light on Yûsufefendizâde's perspective on the science of Tafsir and his contributions to it. **Keywords:** Tafsir, The Method of Lectured Tafsir, Yûsufafandîzâdah, Mi'râjiyya, Ottoman.

Osmanlı Döneminden Bir Konulu Tefsir Örneği: Yûsufefendizâde'nin *Mi'râciyye* Adlı Eseri

Öz

Mi'râciyye, İslâm sanat ve edebiyatında Hz. Muhammed'in mi'racını konu edinen eserlerin genel adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha ziyade kaside ve mesnevi türü şiirler şeklinde edebiyat alanındaki eserlerde tezahür eden mi'râciyyeler minyatür, hat, kitap sanatları ve musiki alanındaki eserlerde de ortaya çıkmıştır. Bir edebiyat türü olarak mi'râciyye, Türk ve İran kültüründe daha ziyade edebî eserlere konu olurken bu konuda yazılan Arapça eserlerin mi'rac konusunu dinî ilimler açısından ele alan bilimsel nitelikli kitaplar oldukları görülmektedir. Sahâbî Ka'b b. Zühre'nin (öl. 24/645) *Kasîde-i bürde*'sinde yer alan mi'rac hadisesiyle ilgili beyitler, bu türün ilk örneği kabul edilmektedir. Türk kültüründe ise ilk olarak *Satuk Buğra Han Destanı*'nda ortaya çıkan bu form, günümüze kadar yüzlerce esere konu edilmiştir. *Mi'râciyye* adıyla yazılan müstakil eserlerden biri de 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Yûsufefendizâde Abdullah Hilmi'ye aittir. Arapça kaleme alınan ve Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Efendi, 222 numarada yer alan yazma eser, mi'rac konusunu âyet ve hadisler ekseninde ele almaktadır. Eserde konuyla ilişkilendirilen üç âyet grubuna yer verilmekte, bir âyetin ise farklı bir kıraatine istinaden konuyla ilgisi ortaya konulmaktadır. Bunlardan birincisi İsrâ sûresinin ilk âyetidir. İsrâ olayının Kur'an'dan açık delili olan bu âyet çerçevesinde Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya götürülmesi detaylı bir şekilde işlenmektedir. Yine bu âyetin tefsiri sadedinde isrâ olayından sonra gerçekleşen mi'rac hadisesi rivayetler eşliğinde ele alınmaktadır. Mevzû Hz.

Muhammed'in ilahi huzura yükselmesi ve Allah'ın kurbiyetine mazhar olmasına geldiğinde, bu konuyla irtibatlandırılan Necm sûresi 8-10. âyetlerin tefsirine yer verilmektedir. Bu âyetler açık ve net olarak mi'racdan söz etmemekle birlikte bazı müfessirlerce mi'rac olayı ekseninde tevil edilmiştir. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in Allah'ı görüp görmediği, ondan hangi vahiyleri aldığı, beş vakit namazın nasıl farz kılındığı gibi bazı meseleler detaylı bir şekilde incelenmektedir. Son olarak Hz. Muhammed'in mi'rac dönüşünde yaşadığı olaylar ve müşriklerin onu yalanlamasına dair haberler anlatılmaktadır. Bu şekilde isrâ ve mi'rac olayı âyetler ve hadisler çerçevesinde kronolojik olarak izah edildikten sonra Hz. Peygamber'in yaşadığı bu tecrübenin insanlar için nasıl bir imtihan vesilesi olduğunu anlatan İsrâ 60. âyetin tefsirine yer verilmektedir. Eserin sonuç kısmında ise bir kıraat veçhine binaen bazı müfessirler tarafından mi'racda Hz. Peygamber'in sema katları arasındaki yükselişi şeklinde tevil edilen İnşikâk sûresinin 19. âyeti ile konu bir kez daha Kur'an'dan temellendirilmeye çalışılmaktadır. Böylece eserde mi'rac konusuyla ilişkilendirilen bütün âyetlerin tefsir edildiği görülmektedir. Yer yer tefsir, yer yer de hadis şerhi görünümü arz eden eserin mi'racla ilişkilendirilen âyetler ve onların yorumu çerçevesinde yazılmış olması, onu Tefsir ilmi açısından önemli kılmaktadır. Bu makalede Yûsufefendîzâde'nin söz konusu eseri, konulu tefsir metodu açısından incelenmektedir. Böylece daha çok son yüzyılda sistemleşmeye başlayan "konulu tefsir" metodunun, önceki yüzyıllarda da var olduğu ortaya konmaktadır. Arapça karşılığı *mevdû'î tefsir* olan bu yöntem henüz bütün unsurlarıyla bir usûl olarak teşekkül etmediğinden olsa gerek, tanımı ve kısımları hakkında değişik görüşler ortaya konmuştur. Kimisi bu yöntemi en dar anlamıyla "Herhangi bir konudaki âyetleri iniş sırasına göre düzenleyerek tefsir etmek" şeklinde tanımlarken bazıları sûre tefsirlerini, Kur'an'daki bir kavramın tahlilini, hatta tefsir usulüne dair bazı mevzuları Kur'an ekseninde ele alan çalışmaları da (Kur'an'da nâsih-mensûh âyetler, Kur'an'da muhkem-müteşâbih âyetler gibi) konulu tefsire dahil etmektedirler. Bazı eserlerde ise bunlar konu tefsiri, kavram tefsiri, sûre tefsiri ve usûl konulu tefsir şeklinde konulu tefsir yönteminin çeşitleri olarak sıralanmaktadır. Aslında konulu tefsir deyince çoğunlukla dar anlamıyla "Bir konunun ilgili âyetler çerçevesinde ele alınması" anlaşılmaktadır. Bu anlamıyla Yûsufefendîzâde'nin *Mî'râciyye* adlı eserini bu tür kapsamında değerlendirmek mümkündür. Zira eserde mi'rac konusu, mevzu ile ilişkilendirilen âyetler ekseninde ele alınmaktadır. Normalde konulu tefsir metodunda belirlenen

âyetlerin nüzul sırasına göre sıralanması esastır. Ancak bu eserde âyetler iniş sırasına göre değil, anlatılan konunun kronolojik sırasına göre sistematize edilmiştir. Zira seçilen konu fikhî değil, tarihî bir mevzudur ve böyle bir mevzuda nüzul sırasının değil kronolojik sıranın gözetilmesi gayet tabiidir. Elinizdeki çalışmanın amacı, söz konusu eserin tefsir ilmi açısından değerini ve konulu tefsirler arasında sayılıp sayılamayacağını tespit etmenin yanı sıra Yûsufefendizâde'nin Tefsir ilmine bakışını ve ona katkılarını gün yüzüne çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Konulu Tefsir Metodu, Yûsufefendizâde, Mi'râciyye, Osmanlı.

Giriş

“Yukarı çıkmak, yükselmek” anlamındaki *عرج* kökünden ism-i âlet olan *mi'rac* kelimesi sözlükte “yukarı çıkma vasıtası, merdiven, asansör” gibi manalar ifade etmektedir.¹ Mi'rac denilince özellikle Türkçede, Hz. Muhammed'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya, oradan da yüce âlemlere olan yolculuğu kastedilmektedir. Ancak terim olarak mi'rac, bu iki yolculuktan ikincisi olan dikey yolculuğun adı iken Mekke'den Kudüs'e gerçekleşen yatay yolculuk *isrâ* kavramıyla ifade edilmektedir.²

Mi'racın tarihi, keyfiyeti, sayısı, ruhla mı yoksa bedenle mi gerçekleştiği, Peygamber'in Allah'ı görüp görmediği gibi mevzularda görüş ayrılıkları olmakla birlikte Hz. Muhammed'in göklere ve oradan da Allah'ın huzuruna yükseldiği, Müslümanlar arasında genel kabul görmüş ve bu konuda sayısız eser vücuda getirilmiştir. Hat sanatından minyatüre, musikiden edebiyata pek çok alanda ortaya konan ve Hz. Muhammed'in mi'racını konu edinen bu eserlerin tümüne birden *mi'râciyye* adı verilmektedir. Türk kültüründe *Satuk Buğra Han Destanı* ile ilk ürününü

¹ Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426), “arc”, 198; Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (Kuveyt: Vizâratü'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 1965), “arc”, 6/94-95.

² Salih Sabri Yavuz, “Mîrac”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/132.

veren mi'râciyye edebiyatına ait günümüze kadar yüzlerce eser ortaya konmuştur.³ Bunlardan biri de 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Yûsufefendizâde Abdullah Hilmi'ye (öl. 1167/1754) ait *Mi'râciyye* adlı eserdir. Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Efendi, nr. 222'de yazma halinde bulunan eser hakkında daha önce yapılmış müstakil bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak Yûsufefendizâde'nin ilmî şahsiyeti ve bazı eserleri üzerine yapılan birtakım çalışmalarda eserleri hakkında bilgi verilirken *Mi'râciyye* ile ilgili de kısa izahlar yapılmıştır.⁴

Mi'râciyye'de mi'rac olayı, konuyla ilişkilendirilen üç grup âyet ekseninde ele alınmakta olup belli bir sistem dahilinde olay örgüsü işlenmektedir. Bu esnada mi'racı konu edinen bazı hadislerle yer verilmekte, gerekli görüldüğünde bunlar izah edilmekte ve mi'rac çerçevesinde ortaya çıkan tartışmalar detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Yer yer tefsir, yer yer de hadis şerhi görünümü arz eden eserin son kısmında ise mi'rac konusu ile ilgili kelâmî mülâhazalar yer almaktadır.

Kuşbakışı incelendiğinde eserin omurgasını mi'rac ile ilişkilendirilen üç grup âyetin oluşturduğu müşahede edilmektedir. Bir yönüyle eser bu âyetlerin tefsiri mahiyetindedir. Konu çerçevesinde yer verilen hadislerin ve diğer izahların, esasında bu âyetlerin tevili olarak değerlendirilmesi mümkündür. Eserin mi'rac konusuyla ilişkilendirilen âyetlerin tefsiri sadedinde kaleme alınmış olması, son dönemlerde yaygınlık kazanan konulu tefsir metodunu çağrıştırmaktadır. Elinizdeki çalışma *Mi'râciyye*'yi Tefsir ilmi açısından kritik etmekte ve bu eserin konulu tefsir yönteminin örnekleri arasında sayılıp sayılamayacağını ortaya koymaya çalışmaktadır. Böylece bir yandan konulu tefsir metodunun Osmanlı döneminde var olup olmadığı tespit edilmekte, diğer yandan Yûsufefendizâde'nin tefsir metodu ve Tefsir ilmine katkıları bu

³ Mustafa İsmet Uzun, "Mi'râciyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/135-140.

⁴ Ahmet Tobay, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Ü. SBE., Doktora Tezi, 1991), 59-60; Ali Öge, "Amasyalı Âlim Yusuf Efendizâde'nin Kıraat İlmine Dair Eserlerinin İncelenmesi", *Uluslararası Amasyalı Âlimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Amasya, 2017), 1/188; Osman Gül, *Yûsuf Efendizâde Abdullah Hilmi el-Amâsî'nin (1167/1753) "en-Nefhatü'l-Fâiha fî Tefsîri Sûreti'l-Fâtîha" Adlı Eserinin Tahlili* (Amasya: Amasya Ü. SBE., Yüksek Lisans Tezi, 2022), 25.

eser çerçevesinde ortaya konulmaktadır. Bu esnada mi'rac konusuyla ilgili âyetler, hadisler ve konu etrafında tarih içinde zuhur eden tartışmalar *Mi'râciyye* ekseninde ele alınıp incelenmektedir.

Mi'râciyye adlı eseri konulu tefsir açısından değerlendirmeye tâbi tutmadan önce Yûsufefendizâde'nin kısaca hayatı, *Mi'râciyye*'nin genel özellikleri ile konulu tefsir metodunun tarihsel gelişimi ve hususiyetleri hakkında birtakım bilgiler verilecektir.

1. Yûsufefendizâde'nin Hayatı ve Eserleri

Kaynakların büyük çoğunluğuna göre 1066 (1656) yılında İstanbul'da dünyaya gelen Yûsufefendizâde'nin asıl adı Abdullah Hilmi'dir.⁵ Dedesi Amasyalı büyük âlimlerden reîsülkurrâ Yûsuf Efendi olup ona nispetle *Yûsufzâde* ve daha ziyade *Yûsufefendizâde* lakabıyla meşhur olmuştur.⁶ Dedesi gibi babası Mehmed Efendi de kıraat âlimi olup şeyhülkurrâlık vazifesinde bulunmuştur. Abdullah Hilmi hıfzını tamamladıktan sonra babasından kıraat dersleri almıştır.⁷ Böylece babası ve dedesi yoluyla İbnü'l-Cezerî'ye (öl. 833/1429) kadar ulaşan icazet silsilesiyle kıraat ilmini tamamlayan müellifimiz, devrinin meşhur âlimlerinden tefsir, hadis, kelâm, kıraat, Arapça gibi dinî ilimlerin yanı sıra edebiyat ve mantık gibi edebî ve aklî ilimleri tahsil etmiştir.⁸ Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazarak edebî alandaki yetkinliğini ortaya koyan Abdullah Hilmi Efendi, Halvetiyye tarikatına bağlı Cihangîriyye şubesinin şeyhi Sakızlı İlyas Efendi'ye intisap ederek tasavvufî eğitimini tamamlamış ve ondan icazet almıştır.⁹

İlmiye sınıfına mensup bir aileden gelmenin ve İstanbul gibi bir ilim-kültür havzasında yetişmenin hakkını fazlasıyla veren Yûsufefendizâde, kendi dönemine denk gelen altı Osmanlı padişahından bilhassa III.

⁵ Muhammed Halil b. Alî el-Huseynî, *Silkü'd-dürrer fî a'yânî'l-karnî's-sâniye aşer* (y.y.: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye; Dâru İbn Hazm, 1408), 3/87.

⁶ Hayruddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (B.y: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002), 4/129; İsmâîl b. Muhammed el-Bâbânî, *Hediyetu'l-ârifîn esmâul-mu'ellifîn ve âsârû'l-muşannifîn* (İstanbul: Vekâletü'l-Meârif, 1951), 2/1/482.

⁷ Huseynî, *Silkü'd-dürrer*, 3/87.

⁸ Huseynî, *Silkü'd-dürrer*, 3/88.

⁹ Hocaları hakkında detaylı bilgi için bk. Tobay, *Yusuf Efendizâde ve Hadis Şerhçiliği*, 32-42.

Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud'un (1730-1754) iltifatlarına mazhar olmuş, ardında pek çok eser ve yetişmiş talebe bırakarak¹⁰ 1167 (1754) yılında 101 yaşında iken İstanbul'da vefat etmiştir.¹¹

Ömrünün büyük kısmı Osmanlı'nın duraklama dönemine denk gelmekle birlikte Yûsufefendizâde ilmî ve fikrî yönden oldukça canlı bir zaman diliminde yaşamış, küçüklü büyüklü ellinin üzerinde eser telif ederek devletin kültürel yönden gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Büyük çoğunluğu yazma halinde olan bütün bu eserleri burada sıralamak çalışmamızın sınırlarını aşacağı için tefsire dair eserlerini anmakla yetineceğiz. Onun tefsire dair eserleri şunlardır:

- 1- *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl ve esrârî't-te'vîl*
- 2- *Tefsîru sûreteyi'l-Beled ve'l-Kevser*
- 3- *Ta'lika alâ Tefsîri'l-Kâzî fî Kavlihi Teâlâ "Tâhâ mâ Enzelnâ Aleyke'l-Kur'âne li Teşkâ"*
- 4- *Bezlü nakdi'l-efkâr li mutâla 'ati metâli 'i'l-envâr*
- 5- *en-Nefhatü'l-fâiha fî tefsîri sûreti'l-Fâtîha*
- 6- *el-Mi'râciyye*¹²

2. *Mi'râciyye'nin Genel Özellikleri ve Kısaca Muhtevası*

Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî koleksiyonu, 222 numarada kayıtlı olan eserin Yûsufefendizâde'ye aidiyeti noktasında tereddüt bulunmamaktadır. Zira eserin ilk sayfasında yer alan " فيقول الفقير الى عناية ربه " (Hiçbir şeye ihtiyaç duymayan Rabbinin inayetine muhtaç olan, Yûsufefendizâde diye çağrılan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed der ki) ifadeleri bunu açıkça ortaya koymaktadır. Eserin dili Arapça olup hattatı belli değildir. Nesih yazı biçimiyle kaleme alınan eser tek cilt halinde, 210x132-154x83 mm.

¹⁰ Talebeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Tobay, *Yusuf Efendizâde ve Hadis Şerhçiliği*, 42-46.

¹¹ Huseynî, *Silkü'd-dürer*, 3/88; Tobay, *Yusuf Efendizâde ve Hadis Şerhçiliği*, 49-50.

¹² Eserleri hakkında bk. Huseynî, *Silkü'd-dürer*, 3/88; Bâbânî, *Hediyyetu'l-'ârifîn*, 2/1/482-483; Tobay, *Yusuf Efendizâde ve Hadis Şerhçiliği*, 53-71; Öge, "Yusuf Efendizâde'nin Kıraat İlmine Dair Eserleri", 1/188-193; Gül, *Yusuf Efendizâde'nin "en-Nefhatü'l-fâiha fî Tefsîri Sûreti'l-Fâtîha" Adlı Eseri*, 20-27.

¹³ Ebû Muhammed Abdullah Hilmi b. Muhammed b. Yusuf el-Amâsî el-İstanbulî Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Arabî, 222), 2a.

boyutlarında, 16 yapraktan müteşekkildir ve sayfalarda 19 satır bulunmaktadır.

Yûsufefendizâde hemen ilk sayfada niçin böyle bir eser kaleme aldığını ve eserinde takip ettiği yöntemi izah etmektedir. Burada yer alan ifadelerle göre o, bir gece isrâ âyetinin tefsirini ve mi'rac gecesi Hz. Peygamber'e lütfedilen ikram ve ihsanları mütalaa ederken mi'rac hakkında bir eser yazmaya ve bu konudaki hadisleri derlemeye karar vermiştir. İlk olarak isrâ âyetiyle konuya giriş yaptığını belirten müellif, mevzuyla alakalı rivayetleri de eserine derç ettiğini ifade etmektedir. Eserini tamamladıktan sonra onu veziriazam Ali Paşa'ya ithaf etmeyi uygun gördüğünden söz etmekte ve Ali Paşa'dan övgü dolu sözlerle bahsederek onun için yazdığı bir şiiri paylaşmaktadır.¹⁴

Yûsufefendizâde'nin eserini ithaf ettiği zatın hangi Ali Paşa olduğunu tespit etmek oldukça güçtür. Zira onun bu eseri yazma ihtimalinin olduğu 1675-1754 yılları arasında sadrazamlık yapan altı Ali Paşa bulunmaktadır.¹⁵ *Mi'râciyye*'nin hangi tarihte yazıldığına dair bir bilgiye de sahip değiliz. Ayrıca eserde Ali Paşa ile ilgili cümlelerde ve onun için yazılan şiirde de Yûsufefendizâde'nin hangi Ali Paşa'yı kastettiğine dair bir ipucuna rastlayamadık. Dolayısıyla bu konuda bir tayin yapamadığımızı belirtmek isteriz.

İsrâ ve mi'rac hadiselerini âyetler ve hadisler çerçevesinde detaylı bir şekilde ortaya koymak amacıyla yazıldığı anlaşılan eserde yer verilen hadis sayısı aslında âyet sayısından daha fazladır. Ancak bunların, söz konusu âyetlerin daha iyi anlaşılması gayesiyle esere alındığı düşünüldüğünde, rivayet tefsirinin unsurları olarak görülmesi daha uygundur. Hadis şerhçiliğinde şöhret kazanmış olan müellifin bu eserde zikrettiği hadislerle dair de önemli oranda şerh naklettiği ve kendisinin bazı açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Kimi yerde tefsir, kimi yerde hadis şerhi görünümü arz eden eserin sonuç bölümünde – ki müellif

¹⁴ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 2a-2b.

¹⁵ Bu sadrazamlar ve görevde bulundukları tarihler şu şekildedir: Bahadırzade Arabacı Ali Paşa (1691-1692), Merzifonlu Çalık Hacı Ali Paşa (1692-1693), Sürmeli Ali Paşa (1694-1695), Damat Çorlulu Ali Paşa (1706-1710), Silahtar Damat Ali Paşa (1713-1716), Hekimoğlu Ali Paşa (1732-1735/1742).

bu bölümü *el-âkıbe-tetimme* ifadesiyle ana metinden ayırmaktadır¹⁶ – isrâ ve mi'rac olaylarını inkâr edenin durumuna dair kelâmî mülâhazalara yer verilmektedir.¹⁷

3. Konulu Tefsir Metoduna Genel Bir Bakış

“Kur'an'da herhangi bir konu ile ilgili bütün âyetleri toplayarak, bunları mümkün olduğunca nüzul sırasına koyup, ilmî bir incelemeye tabi tuttukten sonra Allah'ın o konu ile ilgili muradını toplu bir şekilde ortaya koymaya çalışan tefsir metodu”¹⁸ *konulu tefsir* olarak adlandırılmaktadır.¹⁹

Son yüzyılda literatüre giren *konulu tefsir*, aslında vahyin nüzul döneminden itibaren izlerine rastlanan bir yöntemdir.²⁰ Nitekim Hz. Peygamber'in bazı âyetleri başka âyetlerle tefsir etmesi söz konusu yöntemin ilk örnekleri olarak görülmüştür. Yine erken dönemde kaleme alınan vücûh ve nezâir eserleri ile emsâlü'l-Kur'an ve kısasü'l-Kur'an'a dair eserler, ayrıca klasik tefsirlerdeki Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri örnekleri ve

¹⁶ Bk. Yûsufefendîzâde, *el-Mirâciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 16b.

¹⁷ Buna göre isrâ olayı açık âyetle sabit olduğundan bunun inkârı küfürdür. Mirac olayı meşhur hadislerle dayandığı için bunu inkâr eden kâfir olmaz, ancak fâsık ve bid'at ehli olur. Mirac ile ilgili burak, refref, gayb perdelerinin açılması gibi teferruata dair haberlerin inkârı ise ne küfür ne de fıkıktır. Çünkü bunlar meşhur olmayan hadislerle dayanmaktadır. Ancak bunları kabul etmek de yanlış sayılmaz. Zira bunlar, Hz. Peygamber'in şeref ve üstünlüğüne uygun haberlerdir. Ayrıca bazı âyetlerde bunlara işaretler bulunmaktadır. Bk. Yûsufefendîzâde, *el-Mirâciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 16b, 17a.

¹⁸ Mevlüt Güngör, “Tefsirde Konulu Tefsir Metodu”, *İslâmî Araştırmalar* 2/7 (1988), 50.

¹⁹ Konulu tefsire dair farklı tanımlar için bk. Mustafa Müslim, *Mebâhis fi't-tefsîri'l-mevdûi* (y.y.: Dârü'l-Kalem, 1426), 16; Ahmed b. Abdullah ez-Zehrânî, *et-Tefsîru'l-mevdûi li'l-Kur'âni'l-Kerîm ve nemâzic minh* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1410), 12; Şahin Güven, “Günümüz Tefsir Çalışmalarında Yeni Bir Yöntem: Konulu Tefsir Metodu”, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkır vd., Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2 (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 441; Bilal Gökkır, “Konulu Tefsir: Hedef, İmkan ve Sınırları”, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkır vd., Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2 (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 457-458.

²⁰ Müslim, *Mebâhis*, 17.

ahkâm tefsirleri, konulu tefsir yönteminin ilk uygulamaları arasında mütalaa edilmektedir.²¹

Konulu tefsir yönteminin çeşitleri ile ilgili birbirinden farklı tasniflerin yapıldığını görmekteyiz. Bunlardan birine göre bu yöntemin üç farklı türü bulunmaktadır:

- 1- Kavram Tefsiri: Kur'an'daki bir kavramın ilgili âyetler çerçevesinde incelenmesi.
- 2- Konu Tefsiri: Bir konunun Kur'an bütünlüğünde ele alınması.
- 3- Sûre Tefsiri: Bir sûrenin temel maksadını, ana fikrini ya da ele aldığı konuları tespit etmek gayesiyle o sûrenin tefsir edilmesi.²²

Başka bir tasnife göre ise konulu tefsir, "genel konulu" ve "özel konulu" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ahkâm tefsirleri ya da Kur'an'daki meseller genel konulu tefsire, "Kur'an'da Çocuk Hakları" veya "Kur'an'a Göre Namaz" gibi başlıklar ise özel konulu tefsire örnektir.²³

Konulu tefsir yönteminin metodolojisi ile ilgili de birtakım tespitler ortaya konmuştur. Buna göre önce hangi konunun çalışılacağı belirlenir. Ardından o konuyla ilgili bütün âyetler bulunur. Bu âyetler nüzul sırasına göre dizilir. Konuyla ilgili sahih hadisler belirlenip Hz. Peygamber'in mücmeli beyan, müşkili tefsir, mutlakı takyîd veya âmmı tahsis edip etmediği ortaya konur. Daha sonra selef-i sâlihînin konu ve ilgili âyetler çerçevesindeki izahlarından istifade edilir. Şayet seçilen konu güncel bir mesele ise o konu hakkında uzmanların görüşlerine mutlaka başvurulur. Bütün bu adımlar tamamlandıktan sonra eğer varsa kişisel yorum ve içtihatlar yer verilir.²⁴

Konulu tefsir yönteminin son yüzyılda bilhassa tefsir sahasında yazılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde bariz bir şekilde arttığı

²¹ Müslim, *Mebâhis*, 17-21; Zehrânî, *et-Tefsîru'l-mevdûî*, 14-16.

²² Müslim, *Mebâhis*, 23-29.

²³ Ercan Şen, "Çağdaş Bir Tefsir Yöntemi Olarak Konulu Tefsir Ekolü ve Örnek Bir Konulu Tefsir Denemesi: Kur'an'da Fetih Kavramı", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı* (IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, İstanbul: y.y., 2015), 4/164.

²⁴ Zehrânî, *et-Tefsîru'l-mevdûî*, 17-18; Güngör, "Tefsirde Konulu Tefsir Metodu", 52-53.

gözlemlenmektedir.²⁵ *Kur'an'da Kadın*, *Kur'an'da İnsan Hakları*, *Kur'an'a Göre Çocuk Eğitimi* gibi başlıklar altında farklı dillerde yazılan çok sayıda akademik çalışma bu türün örneklerini teşkil etmektedir.²⁶ Bu yöntem, ihtisaslaşmanın son derece arttığı ve insanların bilgiye kolayca ulaşmayı arzu ettiği günümüz dünyasında, herhangi bir konu hakkında Allah'ın muradını öğrenmek isteyen kimselere derli toplu malumat sunma noktasında oldukça önemlidir.²⁷

4. *Mi'rājiyye'nin Konulu Tefsir Yöntemi Açısından Analizi*

Yukarıda ifade edildiği gibi müellifin bu eseri, mi'rac konusunu âyetler ve hadisler çerçevesinde beyan etmek amacıyla kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Eser, konu ile irtibatlandırılan üç grup âyet temelinde incelenmekte, ilgili âyetlerin tefsiri kabilinden bazı rivayetlere ve açıklamalara yer verilmektedir. Biz okuyucunun zihninde eserle ilgili somut bilgilerin oluşması için, müellifin söz konusu âyetleri nasıl tefsir ettiğini ayrı başlıklar altında detaylı bir şekilde incelemenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Böylece hem eserin konulu tefsir literatürü içindeki yerini hem de Yūsufefendizāde'nin müfessir kişiliğini tespit etmek daha kolay olacaktır.

4.1. İsrâ Sûresi 1. Âyetin Tefsiri

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿١﴾

"Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. Gerçekten işiten-gören O'dur."²⁸

Mi'racdan önce isrâ olayını ele alan müfessirimiz, isrânın Kur'an'dan açık delili olan yukarıdaki âyetin tefsiri ile konuya giriş yapmaktadır. Bu

²⁵ Faruk Tuncer, "Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (Şubat 2012), 168.

²⁶ Örnek çalışmalar için bk. Güngör, "Tefsirde Konulu Tefsir Metodu", 53-54.

²⁷ Güngör, "Tefsirde Konulu Tefsir Metodu", 51; Ömer Dumlu, "Konulu Tefsir Metodu Bir Usul Sayılabilir mi ve Bunun Kur'an'ı Anlamaya Katkısı", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökkır vd., Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları 1 (Ankara: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009), 112.

²⁸ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 281.

âyetin tefsiri ile ilgili olarak ise önce, söze neden *tesbîh* ile başlandığını izah etmektedir. Müellife göre bunun sebebi, devamında zikredilen olağanüstü hadiseleri gerçekleştirme noktasında Allah'ı acziyetten tenzih etmektir.²⁹ Bu yoruma göre âyetin manası şöyle olmaktadır: Kulunu bir gecede Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah, böyle bir şeye güç yetirememekten münezzehtir. Bu yorum aynıyla Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) tefsirinde de yer almaktadır.³⁰ Yine benzer ifadelerle Zemahşerî (öl. 538/1144) ve Râzî (öl. 606/1210) de bu konuya değinmiştir.³¹ Burada, sûrenin niçin tesbih ifadesiyle başladığının belirtilmesi *fevâtihu's-süver*³² kapsamında bir değerlendirmedir. Ayrıca, âyetin başındaki tesbih ifadesinin âyetin devamında anlatılan isrâ olayıyla ilişkilendirilmesi de müfessirin *münâsebâtü'l-Kur'ân*³³ ilmini dikkate aldığını göstermektedir.

Müfessir daha sonra âyetle ilgili bazı dilsel izahlarda bulunmaktadır. Âyette geçen اسرى fiili zaten “geceleyin yürüttü” anlamına gelmesine rağmen ayrıca ليلا ifadesine yer verilmesindeki hikmet, normalde daha uzun bir zaman gerektiren bu yolculuğun bir gecede gerçekleştiğinin vurgulanması, böylece buradaki mucizevî hakikate ve Allah'ın kudretine dikkat çekilmesidir. Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) ve Huzeyfe'ye (öl. 36/656) nispet edilen من الليل şeklindeki kıraat de bu görüşü destekler mahiyettedir.³⁴ Zira söz konusu kıraate göre anlam

²⁹ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 3a.

³⁰ Bk. Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Omer el-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muḥammed 'Abdurrahman el-Marâşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs.i'l-'Arabî, 1418), 3/247.

³¹ Bk. Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiki Ğavâmiḍi't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 2/646; Ebû 'Abdillâh Faḥrüddîn Muḥammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ġayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs.i'l-'Arabî, 1420), 20/292.

³² Sûrelerin başlangıç cümleleri anlamında bir tefsir terimi. Detaylı bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, “Fevâtihu's-Süver”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/503-504.

³³ Âyetler ve sûreler arasındaki anlam ilişkisi ve bunu inceleyen bilim dalı. Geniş bilgi için bk. Mehmet Faik Yılmaz, “Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/568-570.

³⁴ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 3a.

“gecenin bir kısmında” olmaktadır ki bu, sürenin azlığını vurgulama açısından daha etkili bir üsluptur. Yûsufefendizâde’nin dikkat çektiği bu lugavî yön ve kıraat farklılığına dair bilgiler yine Beyzâvî tefsirinde hemen hemen aynı ifadelerle yer almaktadır.³⁵ Ancak orada ilgili kıraatin kime ait olduğu belirtilmemiştir. Müellif, bu kıraatleri ait oldukları sahabî isimleri ile beraber zikretmek suretiyle kıraat alanındaki yetkinliğini ve bu ilme verdiği değeri ortaya koymuş olmaktadır.³⁶ Yine Beyzâvî tefsirinde لا kelimesinin zarf olduğu için nasb edildiği belirtilirken³⁷ müellif bu bilgiyi aktarma gereği hissetmemiştir. Dolayısıyla onun, Beyzâvî tefsirinden ciddi anlamda istifade ettiğini, yerine göre onu şerh, yerine göre de ihtisar ederek eserine yansıttığını söylememiz mümkündür. Yûsufefendizâde’nin Beyzâvî tefsiri üzerine kaleme aldığı eserlerinin olması da onun bu tefsiri önemli bir kaynak olarak telakki ettiğinin bir başka göstergesidir. Buradaki bilgiler bize müellifin kıraatlerden faydalandığını, bu âyetle ilgili ise bir tevili desteklemek amacıyla kıraatlere başvurduğunu göstermektedir.

Yûsufefendizâde bazı müfessirlerin, mi’rac gecesinin kadir gecesinden daha üstün olduğuna dair bir görüş naklettiklerini söylemektedir. Bu üstünlük Hz. Peygamber’e nispetledir ve onun bu gecede nail olduğu ikram ve lütufların hesapsızlığı dolayısıyladır.³⁸ Abdullah Hilmi Efendi bunu bazı müfessirlerin zikrettiğini söylemekle birlikte biz, ondan önceki tefsirlerde böyle bir bilgiye rastlayamadık. Klasik eserlerde bu mevzu daha çok İbn Teymiyye’ye (öl. 622/1225) dayandırılmaktadır. Ona kadir gecesinin mi yoksa mi’rac gecesinin mi daha üstün olduğuna dair bir soru sorulmuş, o da farklı cihetlerden konuyu izah etmiştir. Ezcümle İbn Teymiyye’ye göre Muhammed ümmeti açısından kendisinde hayır ve sevabın daha çok olması anlamında Kadir

³⁵ Bk. Beydâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, 3/247.

³⁶ Söz konusu kıraatin Huzeyfe ve İbn Mes’ûd’a aidiyetini Taberî de tefsirinde beyan etmektedir. Bk. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdüllah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Hecr li-Tibaati’n-Neşr, 2001), 14/413.

³⁷ Beydâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, 3/247.

³⁸ Yûsufefendizâde, *el-Mi’râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 3a.

gecesinin diğer bütün gecelere üstün olduğu nas ile sabittir. Ancak Hz. Peygamber'in eriştiği dereceler ve nail olduğu ikramlar açısından bakılacak olursa bu durumda mi'rac gecesinin kadir gecesinden daha üstün olduğu savunulmuştur.³⁹ Aynı görüşün bazı eserlerde Ebû Ümâme b. Nakkâş'a (öl. 763/1362) ve İmam Bulkînî'ye (öl. 805/1403) de nispet edildiğini görmekteyiz.⁴⁰ Tefsir literatüründe ancak müelliften yaklaşık iki asır sonra yaşamış olan Kâsımî'nin (1866-1914) tefsirinde rastladığımız bu bilgiyi⁴¹ Abdullah Hilmi'nin hangi kaynaktan aktardığını tespit etmek oldukça güçtür.

Âyette geçen من المسجد الحرام (Mescid-i Harâm'dan) ifadesiyle ilgili Yûsufefendizâde, isrâ olayının nereden başladığına dair iki farklı görüşe yer vermektedir. Bazılarına göre isrâ bizzat Mescid-i Harâm'dan başlamıştır. Bunlar, isrâdan bahseden ve "Ben, Mescid-i Harâm'da, Beytullah'ın yanındaki Hicr denilen yerde iken..."⁴² diye başlayan hadise dayanmaktadırlar. Başka bir rivayette ise bu "Ben Hatîm'de iken..."⁴³ şeklindedir. Hatîm, Kâbe'nin kuzey tarafında bulunan ve *hicr* denilen yerin etrafındaki yarım daire biçimindeki duvarı ifade eder.⁴⁴ Bu duvardan kinaye olarak *hicr* için *hatîm* ifadesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu hadiste mi'rac öncesi Hz. Peygamber'in

³⁹ Taqıyyuddîn İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. 'Abdurrahmân b. Muhammed (Medine: Mecma' el-Melik Faḥd, 1425), 25/286; Taqıyyuddîn İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-Kubrâ* (b.y.: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1408/1987), 2/477; Şemsüddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdû'l-me'âd fî hedyi ḥayri'l-'ibâd* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1440), 1/36-37; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'u'l-Fevâ'id* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, ts.), 3/162.

⁴⁰ Muhammed b. Yûsuf eş-Şâlihî eş-Şâmî eş-Şâmî, *Subulu'l-Hudâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Ḥayri'l-'ibâd*, thk. 'Âdil Aḥmed, 'Alî Muhammed Mu'avviḍ (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1414/1993), 3/15.

⁴¹ Cemâleddîn Muhammed b. Muhammed Saîd Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 6/437-438.

⁴² Bu ve benzeri rivayetler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/414-415.

⁴³ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaût, Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 29/374; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî Buḥârî, *Şaḥihü'l-Buḥârî* (Dimaşk: Dâru ibn Kesîr, 1414), "Mirac", 71.

⁴⁴ Geniş bilgi için bk. Fuat Günel, "Hicr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/455-456.

göğsünün yarılp kalbinin yıkandığı anlatılmaktadır. Yûsufefendizâde de yeri gelmişken bu olayı detaylı bir şekilde ele almakta, hatta bu esnada Hz. Peygamber küçükken gerçekleşen ilk şerh-i sadr olayına da değinmektedir. Meleklerin elindeki “iman dolu tas” ve Hz. Peygamber’in kalbinin yıkanması gibi hadiste geçen bazı ifadeleri kimi zaman Kâdî İyâz (öl. 544/1149) ve İmam Nevevî (öl. 676/1277) gibi şârihlerin dilinden kimi zaman da kendi yorumları ile şerh etmektedir. Hadislerde beyan edilen bu şerh-i sadr olayını tasdik edip etmemek ile alakalı ise bu tür bir hadisenin Allah için imkânsız olamayacağından hareketle bunu kabul etmenin daha sağlıklı bir yol olduğunu söylemektedir.⁴⁵

İsrâ ve mi'râcın başlangıç yeri ile alakalı ikinci görüş ise bunun Ümmü Hânî'nin⁴⁶ (öl. 50/670) evinden başladığına dair görüştür. Zira bazı hadislerde Hz. Peygamber'in yatsı namazından sonra Ümmü Hânî'nin evinde uyurken isrâ olayının gerçekleştiği, dönüşte yine bu eve geldiği ve yaşadıklarını ilk olarak Ümmü Hânî'ye anlattığı rivayet edilmektedir.⁴⁷ Böyle bir yorum benzer ifadelerle Zemahşerî tefsirinde de yer almaktadır.⁴⁸ Ancak Yûsufefendizâde'nin konuyla ilgili yer verdiği ifadeler aynıyla Beyzâvî tefsirinde de bulunmaktadır.⁴⁹ Bu da onun *Mi'râciyye*'yi yazarken Beyzâvî tefsirini başucu kaynaklarından biri olarak kullandığının bir başka delilidir.

İsrânın nereden başladığı ile ilgili birbirinden farklı rivayetler nakledilmiştir. Ümmü Hânî'nin evinden başka Ebû Tâlib'in evinden ya da onun mahallesinden başladığına dair görüşler mevcuttur. Hatta bir rivayette yer alan “Ben Mekke'de iken evimin çatısı açıldı...”⁵⁰ şeklindeki

⁴⁵ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 3a-b, 4a.

⁴⁶ Hz. Ali'nin ablası, Hz. Peygamber'in kuzeni olan Ümmü Hânî, Ebû Tâlib'in çocuklarından biridir. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Ümmü Hânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/320-321.

⁴⁷ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4a.

⁴⁸ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/647.

⁴⁹ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 3/247.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/70, 211; Buḥārî, *Şaḥîḥü'l-Buḥārî*, “Enbiyâ”, 7; Ebû'l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî Muslim, *Şaḥîḥu Muslim*, thk. Muḥammed Fuâd 'Abdûlbâkî (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâs'i'l-Arabî, 1374/1955), “İman”, 163.

ifadeye göre bu olay bizzat Hz. Peygamber'in evinden başlamıştır. Müellif, Münâvî'nin (öl. 1031/1622) bu ihtilafı şu şekilde çözümlediğini beyan etmektedir: Hz. Peygamber Ümmü Hânî'nin evinde geceyi geçirmiştir. Ümmü Hânî Ebû Tâlib'in kızıdır ve evi de onun mahallesindedir. Hz. Peygamber onun evinde de kaldığı için Ümmü Hânî'nin evini kendisine nispet etmiştir.⁵¹ Bu rivayetleri esas alan ulemaya göre âyetteki Mescid-i Haram'dan maksat Harem bölgesidir. "Harem'den" denilmeyip "Mescid-i Haram'dan" denmesinin birkaç sebebinden söz edilebilir. Harem'in tamamı mescid hükmünde olduğundan ya da onu kuşattığından böyle denilmiş olabilir. Bir diğer görüşe göre ise âyetin devamındaki المسجد الأقصى ifadesiyle uyum arz etmesi için Mescid-i Haram denmiştir.⁵²

Bu şekilde "Mescid-i Haram"dan kastın ne olduğu ile ilgili iki farklı tevili delilleriyle birlikte nakleden müellif, isrâ olayının başlangıcı ile ilgili değişik meselelere temas etmektedir. Örneğin bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in evinin çatısından Cebrâil'in nüzul ettiği haber verilirken diğerlerinde onun Mikâil ya da sadece melek olduğundan söz edilir. Yûsufefendizâde bu ihtilafı da telif etmekte ve sırasıyla bunların her birinin gelmiş olabileceği yorumunu yapmaktadır. Yine Cebrâil'in kapıdan değil de niçin çatıdan gelmiş olabileceğiyle ilgili farklı ihtimallerden söz etmektedir. Öncelikle çatıdan gelmesi bu olayın ne kadar ani gerçekleştiğini göstermesi açısından manidardır. Diğer taraftan bu durum Hz. Peygamber'in *mürîd* değil *murâd* olduğunun da delilidir. Çünkü bu olayda, Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesindeki gibi bir talep Hz. Peygamber'den vaki olmamıştır. Bilakis o, bizzat Allah tarafından huzuruna çıkarılmakla taltif edilmiştir. Diğer bir ihtimal ise Cebrâil'in çatıda herhangi bir hasar bırakmadan nüzul etmesinin, Hz. Peygamber'in göğsünün, ona zarar vermeden yarılmasına işaret olmasıdır.⁵³ Bu tarz yorumlarıyla Yûsufefendizâde'nin hadis şerhi ve tevilinde sınırları oldukça zorladığını söylemek mümkündür. Bilhassa

⁵¹ Yûsufefendizâde, *el-Mî'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4a.

⁵² Yûsufefendizâde, *el-Mî'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4a; Aynı tevil Beyzâvî tefsirinde de yer almaktadır. bk. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 3/247.

⁵³ Yûsufefendizâde, *el-Mî'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4a-b.

Cebraîl'in çatıdan gelmesi ile şerh-i sadr olayı arasında kurduğu ilişki ciddi anlamda zorlama bir tevil olarak görülmektedir.

Müfessir, âyetle geçen Mescid-i Aksâ'nın Beytü'l-Makdis'teki mescid olduğunu beyan etmekte ve o gün itibarıyla onun ötesinde başka bir mescid olmadığı için bu şekilde isimlendirildiğini söylemektedir.⁵⁴ Zira "aksâ" kelimesi "en son, en uzak" anlamına gelmektedir. Bu mescidin etrafının mübarek kılınmasından (الذي باركنا حوله) maksat ise dinî ve dünyevî bereketlere medar olmasıdır. Zira bu mescidin içinde yer aldığı Beytü'l-Makdis ya da Kudüs, Hz. Musa zamanından itibaren vahyin beşiği ve peygamberlerin ibadet mahalli olmuştur. Ayrıca etrafının nehirlerle ve bol ağaçlarla çevrili olması ondaki dünyevî bereketin tezahürüdür.⁵⁵ Yine bu tevillerin birebir Beyzavî tefsirinden alındığını görmekteyiz.⁵⁶

"...Kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye..." ifadesini de tefsir eden müellif, bu âyetlerden birkaçını zikretmektedir. Kırk günlük mesafeyi gecenin çok kısa bir diliminde kat edip geri dönmesi, Beytü'l-Makdis'i müşahade etmesi, peygamberlerle görüşüp onların makamlarına vâkıf olması gibi hususiyetler o gece Hz. Peygamber'e gösterilen mucizevi olaylardır. Daha sonra Yûsufefendizâde bu gece vaki olan olağanüstü olaylar ve nail olunan ikramların anlatmakla bitmeyeceğini söyleyerek bu konuda sözü uzatmamanın daha uygun olacağını belirtmektedir.⁵⁷

"Gerçekten işiten-gören O'dur." kısmıyla ilgili, "Hz. Muhammed'in sözlerini işitmekte ve onun yaptıklarını görmektedir. Bu yüzden ona ikramda bulunmakta ve onu kendisine yaklaştırmaktadır."⁵⁸ yorumunu yapan müfessir bu şekilde mi'rac konusuyla ilgili seçtiği ilk âyetin tefsirini tamamlamaktadır. Buraya kadar onun tefsir metoduyla ilgili dikkatimizi çeken iki hususu belirtmek faydalı olacaktır. Birincisi, Yûsufefendizâde zaman zaman Zemahşerî ve Râzi tefsiri gibi kaynaklardan da istifade etmekle birlikte tefsir alanında büyük oranda Beyzavî tefsirini esas

⁵⁴ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4b.

⁵⁵ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4b.

⁵⁶ Bk. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 3/247.

⁵⁷ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4b; Bu ifadeler aynıyla Beyzavî tefsirinde de yer almaktadır. Bk. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 3/248.

⁵⁸ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4b.

almaktadır. İkincisi ise onun bu âyet çerçevesindeki izahlarının bir Beyzâvî tefsiri haşiyesi görünümünde olmasıdır. Yer yer oradaki ifadeleri değişiklik yapmadan aktardığı, kimi zaman ise onları şerh ya da ihtisar ettiği gözlemlenmektedir.

Abdullah Hilmi Efendi, İsrâ sûresinin 1. âyetinin tefsirini bu şekilde tamamladıktan sonra, konuyla ilgili ikinci âyet grubunu teşkil eden Necm 53/8-10'un tefsirine hemen başlamamaktadır. Yaklaşık on sayfa boyunca mi'rac olayıyla ilgili belli başlı konuları, ilgili rivayetlerden yararlanarak izah etmektedir. Zira ona göre bu ikinci âyet grubu, Hz. Peygamber'in ilahi huzura yükselip orada eriştiği kurbîyet ve ikramlardan söz etmektedir. İsrâ sûresi 1. âyet ise görüldüğü üzere isrâ hadisesinden kısaca bahsetmekte idi. İsrâ ile mi'rac olayı arasındaki yolculuğun detayları, hatta mi'racın bizzat kendisi hakkında Kur'an'da açıkça bilgi verilmemiştir. Biz bu detayları tefsir, hadis ve siyer kaynaklarında yer alan çeşitli rivayetlerden öğrenmekteyiz. İsrâ ve mi'rac olayını âyet ve hadisler ekseninde kronolojik olarak anlatmak amacıyla yazılan *Mi'râciyye*'de, konu hakkında Kur'an'da kendisiyle ilişkilendirilebilecek bir âyet bulunmayan bölümlerin hadisler eşliğinde ele alındığını görmekteyiz. Aslında bu durum konulu tefsir metoduyla örtüşmektedir. Zira bu yöntemde dikkat edilmesi gereken bir hususun da konu hakkındaki sahih hadislerle müracaat olduğundan daha önce söz etmiştik. Yûsufefendizâde'nin atıfta bulunduğu ya da naklettiği hadislerin sıhhat analizi, çalışmamızın sınırlarını aşacağı için bunun müstakil bir çalışmada konunun uzmanları tarafından ele alınması gerekmektedir. Ancak iki âyetin tefsiri arasında yer alan bilgilerin her iki âyetin daha iyi anlaşılması için esere alındığını, bundan dolayı bu açıklamaların da tefsir statüsünde olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Nitekim bilhassa İsrâ sûresinin ilk âyetiyle ilgili tefsir külliyyatının büyük çoğunluğu ilk dönemlerden itibaren aynı metodu uygulamış, konuyla ilgili rivayetleri serdetmek suretiyle âyeti açıklama yolunu tercih etmiştir.⁵⁹

⁵⁹ Örnek olarak bk. Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423), 2/516-520; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Sellâm el-Kayravânî Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004), 1/101-114; Ebû Bekr

İsrâ sûresinin ilk âyetinin rivayet metoduyla tefsiri kabilinden olan ve sayfalarca süren bu açıklamaların tamamını burada zikretmek çalışmamızın sınırlarını aşacaktır. Ancak bunlara hiç değinmemek de doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Biz okuyucuya eserin muhtevası ve ondaki tefsir metodu hakkında bir fikir vermesi amacıyla Yûsufefendizâde'nin söz konusu açıklamalarını, eserde yer aldıkları sayfa numaralarına işaret ederek sadece maddeler halinde vermenin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

- 1- Mi'racın hikmeti⁶⁰
- 2- Hz. Peygamber'in mi'racı çıkmadan önce Mescid-i Aksâ'ya götürülmesindeki hikmet⁶¹
- 3- Mi'rac olayının hangi ayda gerçekleştiği ile ilgili görüşler⁶²
- 4- Mi'racın günü ile ilgili ihtilaflar⁶³
- 5- Mi'racın gerçekleştiği sene hakkındaki görüşler⁶⁴
- 6- Mi'racın gece olmasındaki hikmet⁶⁵

'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru 'Abdurrezzâk*, thk. Maḥmûd Muḥammed 'Abduḥ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1999), 2/282-289; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/413-446; Ebû İshâk Ahmed b. Muḥammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Ebû Muḥammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1422/2002), 6/55-69.

⁶⁰ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4b.

⁶¹ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4b.

⁶² Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 4b, 5a.

⁶³ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 5a; Yûsufefendizâde bu yöndeki bilgilerin el-Mevâhibu'l-ledünniyye adlı eserde de yer aldığını bildirmektedir. Söz konusu eserdeki ilgili bölüm için bk. Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muḥammed el-Ḳaşalânî, *el-Mevâhibu'l-Ledünniyye bi'l-Menḥi'l-Muḥammediyye* (Kahire: el-Mektebetu't-Tevfîkiyye, ts.), 1/86.

⁶⁴ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 5a; Yûsufefendizâde miracın hicretten bir sene önce gerçekleştiğine dair İbn Hazm'ın icmâ iddiasından söz etmekte ve Beğavî'nin *Meâlimu't-Tenzîl* adlı tefsirinde Mukatil'den de bu yönde bilgi geldiğini belirtmektedir. Söz konusu haber için bk. Ebû Muḥammed el-Ḥuseyn b. Mes'ûd b. Muḥammed b. el-Ferrâ el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Ḳur'ân*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1420), 3/105.

⁶⁵ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 5a.

- 7- İsrâ ve mi'râcın ruh ile mi yoksa beden ile mi gerçekleştiği konusunda ortaya çıkan üç temel fikir⁶⁶
- 8- Burak'a bu ismin verilmesinin sebebi⁶⁷
- 9- Burak'ın at şeklinde değil de katır şeklinde olmasının hikmeti⁶⁸
- 10- Burak'ın hızı, fizikî özellikleri ve Hz. Peygamber'in ona binerek Mescid-i Aksâ'ya götürülmesi⁶⁹
- 11- Hz. Muhammed'in Mescid-i Aksâ'da diğer peygamberlere kıldırıldığı namaz⁷⁰
- 12- Hz. Peygamber'in Beytü'l-Makdis'te bulunan kayanın üzerine çıkarak mi'raca yükselmesinin hikmeti⁷¹
- 13- Hz. Peygamber'in mi'raca nasıl çıktığı ve oradan nasıl indiği⁷²
- 14- Hz. Muhammed'in semanın katlarında peygamberler ile görüşmesi⁷³
- 15- Hz. Muhammed'in sadece bazı peygamberlere uğramasının hikmeti⁷⁴
- 16- Peygamberlerin ruhları ile mi yoksa bedenleri ile mi görüştüğü⁷⁵
- 17- Yedinci kat semadan sonra Sidre-i Müntehâ'ya varması⁷⁶
- 18- Hz. Peygamber'in Cebrâil'e niçin geride kaldığını sorması ve aldığı cevap⁷⁷
- 19- Hz. Peygamber'in Burak'tan sonra Refref'e binmesi ve yetmiş bin perdeyi aşip huzûr-u ilahiye varması⁷⁸

⁶⁶ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 5a-b, 6a.

⁶⁷ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 6a-b.

⁶⁸ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 6b.

⁶⁹ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 6b, 7a.

⁷⁰ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 7b.

⁷¹ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 7b.

⁷² Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 7b.

⁷³ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 7b, 8a.

⁷⁴ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 8b.

⁷⁵ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 8b.

⁷⁶ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 9a.

⁷⁷ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 9b.

⁷⁸ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 10a.

İsrâ sûresi 1. âyetin tefsiri kabilinden yukarıdaki konuları ele alan müfessir, isrâ ile mi'rac arasında cereyan eden olayları ilgili hadisler ve mevzu etrafında şekillenen ihtilaflar çerçevesinde bu şekilde tamamlamaktadır. Daha sonra özellikle Hz. Peygamber'in yetmiş bin perdeyi aşır Allah'ın huzuruna yükselmesi ve bu esnada Cebrâîl'in geride kalması ile ilgili rivayetleri kabul etmeyenlerin olduğundan söz etmektedir. Müellife göre şayet bu tür rivayetler sabit ise mutlaka bunlar, nuranî manevi perdeler şeklinde tevil edilmelidir. Zira Allah Teâlâ için maddî perdelerden söz etmek mümkün değildir.⁷⁹

Sözü bu noktaya getirdikten sonra Abdullah Hilmi Efendi, mi'racda Hz. Peygamber'in Allah'ın huzuruna çıkması ile ilişkilendirilen Necm sûresinin ilgili âyetlerinin tefsirine geçmekte, böylece bir anlamda mi'rac konusunu Kur'an'dan delillendirmiş olmaktadır. Şimdi müellifimizin ikinci grup âyetleri nasıl tefsir ettiğini inceleyebiliriz.

4.2. Necm Sûresinin 8-10. Âyetlerinin Tefsiri

﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى﴾ ﴿٨﴾ ﴿فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى﴾ ﴿٩﴾ ﴿فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ﴾ ﴿١٠﴾

"Sonra yaklaştı ve sarktı. Öyle ki, bir yayın iki ucu kadar kadar hatta daha yakın oldu. Böylece Allah, kuluna ne vahyetti ise vahyetti."

Bu âyetlerin mi'rac olayına delalet edip etmediğiyle alakalı üç farklı yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisine göre bu âyetlerde zikredilen yakınlık Hz. Peygamber ile Cebrail arasında gerçekleşmiştir.⁸⁰ Tâbiûndan Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Katâde'nin (öl. 117/735) öncülük ettiği bu görüşe göre Necm suresinin ilgili âyetlerinde Hz. Peygamber'in Cebrail'i asli suretiyle gördüğü ilk vahiy tecrübesinden söz edilmektedir.⁸¹ İkinci görüşe göre ise buradaki yakınlıktan maksat Allah ile Hz. Muhammed arasındaki yakınlıktır ve bu, isrâ gecesinde vuku

⁷⁹ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 10a.

⁸⁰ Zeyd b. Ali, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî el-Celâlî (Beyrut: Dâru'l-Va'yî'l-İslâmî, ts.), 393; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 3/95; San'ânî, *Tefsîr*, 3/649.

⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/14-18; Konu hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. İhsan Arslan, "Mi'râc Hadisesine Farklı Bir Yaklaşım", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/56 (Nisan 2018), 919-920.

bulan mi'rac hadisesinde gerçekleşmiştir.⁸² Necm sûresinin isrâ hadisesinden çok daha önce nâzil olduğunu dikkate alan bazı araştırmacılara göre ise bu âyetlerde başka ikinci bir mi'rac olayından söz edilmektedir.⁸³

Yûsufefendizâde bu âyetlerin tefsirine يروى (rivayet edilir ki..) kalıbıyla naklettiği ilginç bir tevil ile başlamaktadır. Buna göre Allah Teâlâ mi'rac gecesi Hz. Muhammed'e bin defa "Bana yaklaş ey Muhammed!" şeklinde seslenmiş ve o da her defasında biraz daha yükselmek suretiyle önce "denâ" (دن) mertebesine sonra da "tedellâ" (تدلى) mertebesine ulaşmıştır. Müellif burada kastedilen kurbiyetin mekân değil mekânât, menzile, derece, ikrâm, re'fet ve inayet yakınlığı olduğunu belirtmeden de geçmemektedir.⁸⁴ Ona göre ذَنَا فَتَدَلَّى âyetinde bahsedilen yakınlıktan kasıt da budur. Yani "yaklaştı ve yakınlığı arttı." demektir.⁸⁵ Bu tevil tefsir külliyyatında hemen hemen aynı ifadelerle üç farklı tefsirde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar Neseî, Celâleyn ve Şirbînî tefsirleridir.⁸⁶ Yûsufefendizâde'nin bunlardan hangisinden istifade ettiğini net olarak söylemek mümkün olmamakla birlikte bu eserlerin onun muhtemel kaynakları arasında olduğunu ifade edebiliriz.

İlk dönemlerden itibaren bu âyetin biri Cebrâîl'in Muhammed'e yaklaşması, diğeri de Allah'ın Hz. Peygamber'e yaklaşması olmak üzere

⁸² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 4/160; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/14-19.

⁸³ Konu hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Arslan Karaoğlu, "İsrâ ve Mi'râc Hâdisesi Üzerine Bir Giriş Denemesi", *Bilimname* 34/2 (2017), 576-579.

⁸⁴ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 10a; Bu rivayet benzer ifadelerle Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-hamîs* adlı eserinde yer almaktadır. Bk. Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi'n-nefis* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/311.

⁸⁵ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 10a.

⁸⁶ Bk. Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed en-Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hâkâiku't-Te'vîl*, thk. Yûsuf 'Alî Budeyvî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1419/1998), 3/390; Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî - Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, ts.), 701; Şems ed-Dîn Muhammed b. Ahmed eş-Şâfi' el-Haṭîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-Îâneti alâ Marifeti Ba'di Me'ânî Kelâmi Rabbânâ'l-Hakîmi'l-Habîr* (Kahire: Matba'atu Bûlâk, 1285), 4/123.

iki farklı şekilde tefsir edildiğinden söz etmiştik.⁸⁷ Müellifin bu âyeti Peygamber'in Allah'a yaklaşması şeklinde anladığı, sözün akışından anlaşılmaktadır. Müfessire göre bu âyet "secde etti" anlamına da gelebilir. Zira Hz. Peygamber bütün bu makamlara Hak yoluna hizmet etmek suretiyle erişmiştir. Ayrıca hadiste de geçtiği üzere⁸⁸ kulun Allah'a en yakın olduğu an secde halidir.⁸⁹ Bu yorumu ise Diyarbekrî'nin *Târîh*'inden aldığı anlaşılmaktadır.⁹⁰

"Öyle ki, bir yayın iki ucu kadar hatta daha yakın oldu."⁹¹ âyeti de müfessire göre Allah ile Peygamber arasındaki yakınlığı ifade etmektedir. Bu yakınlık yukarıda da ifade edildiği üzere mekân değil mekânet yani makam ve derece yakınlığıdır ve iki sevgilinin kemâl-i edeple kavuşması şeklinde temsili olarak anlatılmıştır.⁹² Yūsufefendizâde'nin betimlemeleri ve bazı ifadeleri *Rûhu'l-Beyân*'da da yer almaktadır.⁹³ Dolayısıyla onun, kendisinden otuz sene önce vefat eden Bursevî'nin (ö. 1137/1725) tefsirinden istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Bu âyet çerçevesinde müellif, Ebû Bekr el-Verrâk'tan (ö. 280/893) özetle şöyle bir nakilde bulunmaktadır: Müjdeler olsun ey ahali! Bilin ki Hz. Muhammed sizi hiçbir zaman unutmaz. Şayet unutsaydı Hak Teâlâ ile mülâkî olduğu mîrac gecesinde unutturdu. Oysa o, Allah kendisini selamladığında "Selam bizim ve bütün sâlih kulların üzerine olsun" (السلام علينا و على عباد الله الصالحين) diyerek diğer sâlih kulları da anmayı ihmal

⁸⁷ Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/13-15; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, 4/301-303.

⁸⁸ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/274; Muslim, *Şahîhu Muslim*, "Salât", 215; Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Delhi: el-Maṭba'atu'l-Enşâriyye, 1323), "Salât", 151.

⁸⁹ Yūsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 10a.

⁹⁰ Bk. Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/311.

⁹¹ en-Necm 53/9.

⁹² Yūsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 10b.

⁹³ Bk. İsmâîl Hakkî b. Muştafâ el-İstânbûlî el-Ḥanefî el-Ḥalvetî İsmâîl Hakkî Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 9/218.

etmemiştir.⁹⁴ Bu şekilde müfessir, mi'racda Allah ile peygamberi arasındaki selamlaşmayı anlatan rivayete⁹⁵ de atıfta bulunmuş olmaktadır.

“Böylece Allah, kuluna ne vahyetti ise vahyetti.”⁹⁶ âyetindeki vahiyden maksadın ne olduğu ile ilgili müellif ilk olarak bunun bilinip bilinemeyeceği hakkındaki tartışmaya değinmektedir. Aslında bu, bu tür âyetlerin tevil edilip edilmeyeceği ile ilgili görüş ayrılığına dayanan kadim bir tartışmadır. Tevile karşı olanlar bunun bilinemeyeceğini, şayet bilinmesi gerekseydi zaten bildirileceğini iddia ederken bazıları ise bu konuda haber ya da istidlâle dayanmak suretiyle birtakım teviller yapılabileceğini düşünmektedirler. Yûsufefendizâde ilk görüşün ihtiyata daha uygun ve doğru bir tutum olduğunun altını çizmekle beraber bu konudaki bazı tevillere yer vermekten de geri durmamaktadır. Örneğin *Medârik*'ten aktardığı bir görüşe göre Hz. Peygamber'e “Sen girene kadar diğer peygamberlere, ümmetin girene kadar da diğer ümmetlere Cennet haram kılınmıştır.” diye vahyedilmiştir.⁹⁷ Bu vahyin, sahih hadis ile varit olan ve mi'racda Hz. Peygamber'e ikram edildiği bildirilen üç şey, yani beş vakit namaz, Bakara sûresinin son iki âyeti ve şirk dışındaki günahların affedileceğine dair müjde⁹⁸ olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁹⁹

Müfessir, mi'racda Hz. Peygamber'e gelen vahiy ile ilgili iki ilginç yoruma daha yer vermektedir. Bunlardan birine göre Allah, Peygamberine şöyle vahyetmiştir: “Sen ve ben varız. Gerisini senin için yarattım.” Buna karşılık Hz. Peygamber de “Sen ve ben varız. Gerisini senin için terk ettim.” demiştir. Diğerine göre Allah şöyle buyurmuştur: “İnsanlar ile samimiyet kuranlar vardır. Oysa onların hiçbir takdir yetkileri yoktur. O halde sen benimle dostluk kur. Çünkü sonunda bana

⁹⁴ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 10b.

⁹⁵ Bk. Buḥārî, *Şaḥîḥü'l-Buḥârî*, “İsti'zân”, 28; Muslim, *Şaḥîḥu Muslim*, “Salât”, 55; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, “Salât”, 181.

⁹⁶ en-Necm 53/10.

⁹⁷ Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, 3/390.

⁹⁸ Söz konusu rivayet için bk. Muslim, *Şaḥîḥu Muslim*, “İman”, 279; Ebû İsâ Muḥammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), “Tefsîru'l-Kur'an”, 53.

⁹⁹ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 11a.

döneceksin. Sakın kalbini dünyaya bağlama. Çünkü seni onun için yaratmadım.”¹⁰⁰ Bunlardan birincisini وفي حديث دیگرini قيل diyerek aktarmasına rağmen bu iki rivayet Diyarbekrî'nin *Târîh*'i dışında başka kaynaklarda tespit edilememiştir.¹⁰¹ Özellikle bu rivayetlerden ilkinin tasavvufî bir doku arz ettiği görülmektedir. Muteber kaynaklarda yer almamasına ve genel İslâmî tasavvuru pek yansıtmamasına rağmen Yûsufefendizâde'nin tasavvufî çevrelerce ortaya konulduğu anlaşılan bu tür rivayetlere yer vermesini, onun sûfî kimliğiyle izah etmek mümkündür.

Hakkında ihtilaf olduğu için tartışmaya açık olmakla birlikte bazıları tarafından mi'racda Hz. Muhammed'in Allah'ın huzuruna çıkışı ile irtibatlandırılan Necm sûresinin üç âyeti, Yûsufefendizâde'ye göre de mi'rac esnasındaki bazı olayları anlatmaktadır. Söz konusu âyetleri bu minval üzere tefsir eden müellifimiz, konu ile bağlantılı bazı meseleleri ele almaktadır. Söz konusu âyetlerin tefsiri olarak değerlendirilebilecek bu meseleleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1- Hz. Peygamber mi'racda Allah'ı görmüş müdür? Şayet görmüşse bu, baş gözüyle mi gerçekleşmiştir?¹⁰²
- 2- Hz. Peygamber'in mi'racda Allah'ı gördüğünü kabul edenler ile kabul etmeyenler ve delilleri.¹⁰³
- 3- Mi'racda beş vakit namazın farz kılınışı, bunun hikmeti ve ilgili rivayetler.¹⁰⁴
- 4- Hz. Peygamber'in mi'racdan dönerken bazı Arap kervanları ile karşılaşması ve yaşadığı olaylar.¹⁰⁵
- 5- Hz. Peygamber'in Ümmü Hânî'nin evine dönüşü ve ilk olarak yaşadıklarını ona anlatması.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 12a.

¹⁰¹ Bk. Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/313.

¹⁰² Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 12a.

¹⁰³ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 12b, 13a.

¹⁰⁴ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 13a-b.

¹⁰⁵ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 13b.

¹⁰⁶ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 13b.

- 6- Sonra olanları Ebû Cehil'e anlatması ve onun teşvişi ile bazılarının dinden dönmesi.¹⁰⁷
- 7- Müşriklerin Hz. Ebû Bekir'e gidip bu durumu haber vermeleri, onun tasdiki ve "Siddîk" lakabını alışı.¹⁰⁸
- 8- Hz. Muhammed'in Mescid'e gidip müşriklere olanları anlatması, Ebû Cehil'in ondan peygamberleri vasfetmesini istemesi, Mut'im'in de Mescid-i Aksâ'nın niteliklerini sorması, Hz. Muhammed'in bütün bu sorulara verdiği tatminkâr cevaplar.¹⁰⁹
- 9- Buna rağmen müşriklerin Hz. Peygamber'den, başka deliller istemeleri, onun da yolda karşılaştığı kervandan haber vermesi, kervan geldiğinde her şey onun haber verdiği gibi olmasına rağmen inatla inkâra devam etmeleri.¹¹⁰
- 10- Hz. Peygamber'in, kervan çarşamba günü gelir demesine rağmen kervanın o gün gelmemesi, Allah'ın güneşin batışını geciktirmesi ve ilgili rivayetin analizi.¹¹¹

Detaylarına giremediğimiz bu mevzular çerçevesinde Abdullah Hilmi Efendi, Hz. Peygamber'in mi'racda ve sonrasında yaşadıklarını, ilgili rivayetlerden istifade etmek suretiyle kronolojik olarak anlatmaktadır. Bütün bu hadiselerin mi'rac olayıyla bağlantılı olması aslında onları konuyla ilgili âyetlerin tefsiri yapmaktadır. Bu yönüyle söz konusu açıklamalar, rivayet ağırlıklı, ancak dirayeti de ihmal etmeyen bir tefsir görünümünü arz etmektedir.

Yukarıda sıralanan olaylar dizisinin sonunda, Velîd b. Muğîre'nin Hz. Peygamber için "sihirbaz" dediği ve diğer müşriklerin de onu onayladığından söz edilmektedir. Bu şekilde isrâ ve mi'rac olaylarının âyet ve hadisler eşliğinde tarihî perspektiften anlatımı sona ermektedir. İşte tam bu noktada müellif, mi'rac hadisesinin müşrikler için çetin bir imtihan

¹⁰⁷ Yûsufendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 13b.

¹⁰⁸ Yûsufendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 13a, 14b.

¹⁰⁹ Yûsufendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 14a-b.

¹¹⁰ Yûsufendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 15a.

¹¹¹ Yûsufendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 15a.

konusu olduğu şeklinde de tevil edilen âyetin tefsirini yaparak konuyu sonlandırmaktadır. Şimdi bu âyet ile ilgili açıklamaları inceleyebiliriz.

4.3. İsrâ Sûresinin 60. Âyetinin Tefsiri

İsrâ ve mi'rac ile birlikte başka hadiselerle de irtibatlandırılan İsrâ 17/60. âyet ve meali şu şekildedir:

وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ وَنُفُوسُهُمْ فَمَا يَرِيدُهُمْ إِلَّا طُعْيَانًا كَبِيرًا ﴿٦٠﴾

"Hani sana, 'Rabb'in insanları çepeçevre kuşatmıştır' demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı ve Kur'an'da lânetlenmiş ağacı, sadece insanları sınamak için meydana getirdik. Biz onları korkutan uyarılarda bulunuyoruz, fakat bu onların sadece büyük taşkınlıklarını artırıyor."

Bu âyette geçen *er-rü'yâ* ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Kimisi bunu Hz. Peygamber'in Hudeybiye öncesi gördüğü rüyaya hamlederken kimisi ise Bedir Savaşı'nda gördüğü rüya ile tevil etmiştir. Âyeti Hz. Peygamber'in Ümeyyeoğulları ile ilgili rüyasıyla irtibatlandıranlar da vardır. Ancak başta İbn Abbâs olmak üzere buradaki rüyayı Hz. Peygamber'in mi'racı olarak yorumlayanlar da olmuştur.¹¹² İsrâ sûresinin Mekki olduğu göz önünde bulundurulduğunda Medine döneminde gerçekleşen Bedir Savaşı ve Hudeybiye Barışı'yla ilgili rüyaların bu âyetle irtibatlandırılması pek doğru görülmemektedir. Geriye Ümeyyeoğulları hakkında görülen rüya ile mi'rac olayı kalmaktadır ki çoğunluğun bunu mi'rac ile ilişkilendirmesi isabetli gözükmemektedir. Bundan dolayı olsa gerek Abdullah Hilmi Efendi, mi'rac konusuna hasrettiği bu eserin sonunda söz konusu âyetin tefsirine yer vermeyi tercih etmiş, bu âyet ile ilgili tevilleri aktarmayı ihmal etmemiştir.

Yukarıda beyan edildiği üzere Velîd b. Muğire, mi'racda yaşadıklarını anlatıp bunları hissî olarak ispatlamayı başaran Hz. Muhammed'i sihirbazlıkla itham etmişti. Müellife göre bunun üzerine yukarıdaki âyet nazil olmuştur.¹¹³ Dolayısıyla müellif bu olayı âyetin sebep-i nüzulü olarak nakletmektedir. Tefsir literatürünü taradığımızda

¹¹² Yûsufefendîzâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 15b, 16a; Âyetle ilgili bu dört yorumun tamamının yer aldığı tefsirlere örnek olarak bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/674-675; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 20/360-361; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 3/259-260.

¹¹³ Yûsufefendîzâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 15b.

bazı müfessirlerin, mi'rac konusunda müşriklerin Hz. Peygamber'i yalanlayıp onu sihirbazlıkla itham etmelerini âyetin iniş sebebi olarak kaydettiklerini görmekteyiz.¹¹⁴ Ancak bu konuda Velîd b. Muğîre'nin ismini anarak onun ithamından söz eden tefsir kaynağı hemen hemen yok gibidir. Sadece Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürri'l-Mensûr* adlı tefsirinde bu kayda rastladığımızı belirtmeliyiz.¹¹⁵ Erken dönemlerden itibaren bazı hadis ve siyer kaynaklarında yer alan bu rivayetin¹¹⁶ tefsir eserlerinde görülmemesinde bu rivayetin zayıf kabul edilmesi¹¹⁷ etkili olmuş olabilir. Yûsufefendizâde'nin bu rivayeti hangi kaynaktan aktardığını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte *ed-Dürri'l-Mensûr*'un onun muhtemel kaynakları arasında yer aldığını söyleyebiliriz.

Yûsufefendizâde, âyetin başında zikredilen "Allah'ın insanları çepeçevre kuşatması" ile ilgili birkaç tevil aktarmaktadır. Buna göre âyet, Allah'ın insanları ilmiyle ya da kudretiyle kuşatması ya da peygamberini insanlardan koruyup onu üstün getirmesi anlamına gelmektedir.¹¹⁸ Yahut

¹¹⁴ Örnek olarak bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/126; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/641-644.

¹¹⁵ Bk. Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 5/309.

¹¹⁶ Örnek olarak bk. Ebû Ya'lâ Ahmed b. 'Alî el-Mevşîlî Ebû Ya'lâ, *Mucemu Ebî Ya'lâ el-Mevşîlî*, thk. İrşâdu'l-Hakki'l-Eserî (Faysalabad: y.y., 1407), 42; Ebû 'Abdillâh Ziyâuddîn Muhammed b. 'Abdîlvâhid b. Ahmed Ziyâeddin el-Makdisî, *Fedâilu Beyti'l-Makdis*, thk. Muhammed Mu'tî el-Hâfız (Suriye: Dârü'l-Fikr, 1405/1984), 82; Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'mûrî İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, thk. İbrâhîm Muhammed Ramadân (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1414/1993), 1/166.

¹¹⁷ Bu rivayetin senedinde yer alan, Ümmü Hânî'nin mevlâsı Ebû Sâlih, tedlis dolayısıyla zayıf kabul edilmiştir. Geniş bilgi için bk. Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr - Nûh b. Yahya Şehrî, *Mevsûatu't-tefsîri'l-mes'ûr* (Beyrut: Merkezu'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye; Dâru İbn Hâzm, 1439/2017), 13/225.

¹¹⁸ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 15b. Bu yorumların yer aldığı tefsirler: Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdilmakşûd b. 'Abdirrahîm (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 3/253; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422/2001), 3/34; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-*

da bu âyetin manası Allah'ın Kureyş'i kuşatmasıdır ki bu, Bedir zaferine işarettir.¹¹⁹ Ancak yukarıda beyan edildiği üzere sûrenin Mekke'de nazil olmuş olması, bu ifadenin Medine'de gerçekleşecek bir zaferle yorumlanmasını zorlaştırmaktadır. Yine de bu yorumu tercih eden müfessirlerin Allah'ın ilmiyle her şeyi kuşatmış olması ve geçmiş-gelecek gibi zamansal olguların fevkinde bulunması dolayısıyla bunu geleceğe yönelik bir müjde şeklinde değerlendirmiş olmaları mümkündür.

Âyetin mi'rac ile ilişkilendirilen kısmında "*Sana gösterdiğimiz o rüyayı, sadece insanları sınamak için meydana getirdik.*" buyrulmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere buradaki rüyayı çoğunluk mi'rac ile tevil etmiştir. Müellifimiz de İbn Abbas'tan naklen burada kastedilenin, Hz. Muhammed'in isrâ gecesi bizzat gözleriyle gördükleri olduğunu söylemektedir. Âyette geçen "rü'yâ" kelimesi, mi'racın rüyada gerçekleştiğini savunanlar tarafından "uykuda görülen düş" şeklinde anlaşılmıştır. Mi'racın uykuda değil uyanıkken ruh ve beden birlikteliği ile gerçekleştiğini düşünenlere göre ise buradaki "rü'yâ"dan kasıt "rü'yet"tir. Yani gözün görmesidir ve Hz. Peygamber'in o gece müşahade ettiği şeyler anlamına gelir. Müfessirin bu görüşü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Mi'racda yaşadıklarını anlatan Hz. Peygamber'i müşriklerin yalanlaması onlar için fitne yani imtihan unsuru olmuştur.¹²⁰

Âyette geçen "lanetlenmiş ağaç", müellife göre Kur'an'da Cehennemliklerin yiyeceği olarak bildirilen¹²¹ zakkum ağacıdır. Bu ağacın lanetli olmasının ve Cehennemin dibinde yer almasının ne anlama geldiğini belirttikten sonra ise bunun Mekkeli müşrikler için nasıl bir imtihan konusu olduğunu rivayetlerden yola çıkarak izah etmektedir.

Qur'ân, ed. Ahmed el-Berdûnî ve 'Ibrâhîm Etîfîş (Kâhire: Dâru'l-Kütüb el-Mişriyye, 1964), 10/282.

¹¹⁹ Yūsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 15b. Bu yorumun yer aldığı bazı tefsirler: Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/674; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 3/259; Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, 2/260.

¹²⁰ Yūsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 15b, 16a.

¹²¹ ed-Duhân 44/43-44.

Müellif, konuyla alakalı son olarak bu ağacın şeytan, Ebû Cehil ve Hakem b. Ebû'l-Âs olarak da tevil edildiğini belirtmektedir.¹²²

Âyetin sonunda yer alan “Biz onları korkutan uyarılarda bulunuruz, fakat bu onların sadece büyük taşkınlıklarını artırıyor.” ifadelerini de belli bölümlere ayırarak kısaca tefsir eden Yûsufefendizâde, bu şekilde konuyla ilgili seçtiği son âyetin tefsirini tamamlamıştır.¹²³

Bu son âyette bahsi geçen rüyanın mi'rac ile tevil edilip edilemeyeceği elbette tartışmaya açıktır. İlk dönemlerden itibaren bu yönde yoğun bir eğilim var olmakla birlikte âyette peş peşe zikredilen “Allah'ın kuşatması”, “rüya göstermesi” ve “lanetlenmiş ağaç” ifadelerinin birbirinden bağımsız değil de hepsinin aynı murad ve maksada dönük, birbiriyle anlam ilişkisine sahip ve birbirini tamamlayacak şekilde tevil edilmesi daha uygun görülebilir. Ancak bu âyetlerin gerçekten mi'rac ile ilgili olup olmadığının tespiti müstakil bir çalışmayı gerektirmekte olup bu konu gerek kapsam gerekse amaçlar açısından çalışmamızın sınırları dışında kalmaktadır.

4.4. İnşikâk Sûresinin 19. Âyeti ile İstidlal

Yûsufefendizâde eserini *el-Âkıbe - Tetimme* diye başlıklandırdığı yaklaşık bir sayfalık sonuç bölümü ile tamamlamaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere burada isrâ ve mi'rac hadiselerini inkâr edenlerin durumuyla ilgili kelâmî mülahazalar yer almaktadır. Müellif, bu bölümde mi'rac konusuyla ilgili bir âyete daha işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in göklere ve sidre-i muntehaya yükseldiğini, yani mi'racı reddeden kimsenin bidat ve fıkâsı erbabı olacağını söyledikten sonra bunun sebebinin şu şekilde izah etmektedir:

Çünkü bu olay hem muteber ve meşhur hadislerle dayanmaktadır hem de Kur'an'da buna işaret eden şu âyet yer almaktadır: لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا طَبَقًا 'Siz halden hale geçeceksiniz.'¹²⁴ Bu âyetin ilk kelimesi لَتَرْكَبُنَّ şeklinde de okunmuştur ve bu durumda mananın Hz. Peygamber'e hitaben ve mi'racda katettiği derecelere işareten 'Ey Muhammed!

¹²² Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 16a-b.

¹²³ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râciyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 16b.

¹²⁴ el-İnşikâk: 84/19.

Gökteki bir tabakadan bir başka tabakaya yükseleceksin.' şeklinde olduğu bazı tefsirlerde bildirilmektedir.¹²⁵

Gerçekten de Hz. Ömer, İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve Mesrûk'a (öl. 63/683) nispet edilen bu okuyuş ve mezkûr yorum ilk dönemlerden itibaren pek çok tefsirde yer almaktadır.¹²⁶

Görüldüğü üzere müellif burada bir âyetin farklı bir kıraatinin mi'racla ilişkilendirildiğine dikkat çekmektedir. Sonuç bölümünde de olsa bu bilgiye yer vermesi, onun konuyla ilgili bütün âyetleri dikkate aldığını göstermesi açısından mühimdir. Ancak burada Yûsufefendizâde'nin gerek âyetin gerekse söz konusu kıraatin mana ve medlûlüne yönelik bir tahlilde bulunmadığını belirtmemiz gerekir.

Bu âyete, Hz. Peygamber'in göklere yükselişini anlatırken yer vermemesini ise birkaç şekilde yorumlamak mümkündür. Onun ilgili kısmı yazarken bu âyetle ilgili mezkûr yoruma henüz muttali olmadığı ya da başvurduğu kaynaklarda buna rastlamadığı düşünülebilir. Yahut da bu âyeti sonuç bölümünde ele almayı tasarladığı ve tekrardan kaçınmak için böyle bir tercih yaptığı söylenebilir. Âyetin yaygın kıraatinin bu manayı vermemesi ya da tefsirlerde bu âyet çerçevesinde mi'rac konusuna pek fazla değinilmemiş olması da bunda etkili olmuş olabilir. Her ne sebeple olursa olsun bizim için önemli olan Yûsufefendizâde'nin geç de olsa konuyla ilgili bir âyeti ihmal etmemesi, onu da eserine dâhil etmesidir.

Sonuç

Kabaca "Bir konu hakkında Kur'an'ın temel yaklaşımını ortaya koymak amacıyla o konuyla ilgili âyetlerin belli bir sistem dahilinde ele alınıp incelenmesi" olarak tarif edebileceğimiz *konulu tefsir metoduna* dair ilk örnekler İslam'ın erken dönemlerinden itibaren ortaya çıkmıştır. Ancak bu yöntemin bir usul ve kavram olarak tefsir literatürüne girişi oldukça yenidir. Daha çok son yüzyılda popülerlik kazanan ve bilhassa tefsir alanındaki yüksek lisans ve doktora çalışmalarında artış gösteren bu

¹²⁵ Yûsufefendizâde, *el-Mi'râjîyye* (Ali Emîrî Arabî, 222), 16b.

¹²⁶ Örnek olarak bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/251-252; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/250, 253-254.

yöntemin tarih boyunca kaleme alınan bazı eserlerde de kullanıldığı görülmektedir.

17. ve 18. yüzyıl Osmanlı âlimleri arasında seçkin bir yere sahip olan Yûsufefendizâde'nin *Mi'râciyye* adını taşıyan ve henüz yazma halinde bulunan eseri, konulu tefsirin mümtaz örnekleri arasındadır. *Özel Konulu Tefsir* kategorisine giren eserde mi'rac konusu, mevzu ile alakalı görülen üç grup âyet ekseninde incelenmektedir.

Söz konusu âyetler sırasıyla şunlardır: İsrâ 17/1, Necm 53/8-10 ve İsrâ 17/60. Her ikisi de Mekki olan Necm ve İsrâ sûrelerinden birincisi diğerinden önce nâzil olmuştur. Necm sûresinin nüzul sırası 23, İsrâ sûresinin ise 50'dir. Dolayısıyla müellif, eserini tasarlarken nüzul sırasına itibar etmemiştir. Onun, âyetleri bu sıraya göre tefsir etmesindeki etken ile ilgili şunu söyleyebiliriz: Yûsufefendizâde, mi'rac konusunu kronolojik sıraya göre ele almaktadır. İsrâ hadisesi mi'racı takaddüm ettiğinden önce ondan başlamıştır. Kur'an'da isrâ olayından doğrudan ve açıkça bahseden âyet İsrâ sûresinin ilk âyeti olduğu için de meseleye bu âyetin tefsiriyle başlamayı uygun görmüştür. İsrâ olayını bitirip mi'rac bahsine geldiğinde ise Necm sûresinin 8-10. âyetlerinin tefsirine girişmektedir. Zira bu âyetler bazı müfessirler tarafından mi'rac ile ilişkilendirilmiştir. İsrâ ve mi'rac olayını anlatıp konu etrafında teşekkül eden pek çok ihtilaflı mevzuyu izah ettikten sonra ise yine bu meseleyle de ilişkilendirilen bir başka âyeti, İsrâ 60. âyeti ele almakta ve bu çerçevede mi'rac olayının insanlar için nasıl imtihan vesilesi olduğunu izah etmektedir. Eserin sonuç kısmında ise farklı bir kıraate göre yine mi'rac ile ilişkilendirilen İnşikâk sûresinin 19. âyetinin konuyla irtibatını ortaya koymaktadır.

Konulu tefsir yönteminde genellikle mevzu ile ilgili âyetlerin nüzul sırasına göre ele alınması prensibi benimsenmiştir. Ancak bu, daha ziyade ahkâm âyetlerini, yani fikhî bir konuyu ele alan çalışmalar için geçerli olsa gerektir. Tarihî bir meseleyi incelerken nüzul sırasından ziyade kronolojiyi dikkate almak gerekebilir. Bundan dolayı Yûsufefendizâde'nin bu konuda nüzul sırasını gözetmemesini konulu tefsir metoduna aykırı olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır.

Diğer taraftan müellifimizin konuyu ele alırken ilgili hadislerle ve kendisinden önceki bilgi birikimine müracaat ettiğini görmekteyiz. Sonrasında gerekirse kendi görüşünü beyan etmektedir. Bu açıdan da

eserin konulu tefsir yönteminin esaslarına uygunluk arz ettiğini söyleyebiliriz.

Mi'râciyye'nin tefsir yönünü öne çıkarmaya çalıştığımız bu araştırma bize, müellifin mi'rac konusuyla ilgili üç grup âyeti, meseleyi temellendirip izah edecek şekilde tefsir ettiğini göstermektedir. Ancak o, bu âyetlerin konu dışında kalan kısımlarını tefsir etmekten de geri durmamakta, âyetleri mi'rac dışında başka mevzularda anlayıp yorumlayanların tevillerini aktarmayı ihmal etmemektedir. Bu durum onun hem konuyu hem de seçilen âyetleri bütüncül biçimde ele aldığını göstermektedir. Ayrıca onun bu tutumu, konulu tefsir metoduna ışık tutması yönüyle de oldukça önemlidir.

Âyetlerin tefsiri esnasında *fevâtihu's-süver*, *münâsebâtü'l-Kur'ân*, *kıraatler* ve *esbâb-ı nüzul* gibi çeşitli Kur'an ilimlerine dair bilgiler göze çarpmaktadır. Eserde ağırlıklı olarak rivayet metodu kullanılmakla birlikte yer yer dirayet metodu çerçevesinde değerlendirilebilecek yorumlara da rastlanmaktadır.

Müellifin bu eseri yazarken geniş bir kaynak yelpazesinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Başta Beyzâvî tefsiri olmak üzere Zemahşerî ve Nesefî tefsirlerini başucu kaynağı olarak kullandığı âşikârdır. Fakat alıntı yaparken çoğu zaman bu eserlerin isimlerini anmamaktadır. Bunlarla birlikte pek çok tefsir, hadis, siyer ve tarih kitabından yararlanan Yûsufefendîzâde'nin bu eseri yazarken müracaat ettiği ve yoğun bir şekilde istifade ettiği anlaşılan bir diğer kaynak ise Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-hamîs* adlı siyer kitabıdır. Müellifin elindeki onlarca kaynaktan yer alan mi'rac konusuyla ilgili bilgi birikimini kendince yeniden kompoze etmek suretiyle okuyucuya sunduğu görülmektedir. Ancak bu esnada eserine aldığı rivayetlerin sıhhati konusunda herhangi bir tespiti yer vermediği gibi bu konuda ciddi anlamda bir kaygıya sahip olmadığı da gözlemlenmektedir.

Bu çalışma neticesinde ortaya çıkmıştır ki Yûsufefendîzâde'nin *Mi'râciyye* adlı eseri, konulu tefsirin Osmanlı dönemi örneklerinden biri olarak görülebilir. Mi'rac ile ilişkilendirilen bütün âyetleri belli bir düzene göre tefsir edip konuyu Kur'an ışığında anlamaya çalışması, ona bu hüviyeti kazandırmaktadır. Her ne kadar kendisinin söz konusu âyetlerin tefsirini yapmak gibi bir gayeyle yola çıktığı söylenemese de mi'rac

konusunu âyetler ve hadisler ışığında kendince aydınlatmaya çalışması, bu esnada ilgili âyetlerin farklı tevillerine yer vermesi onun bu eserinin konulu tefsir bağlamında değerlendirilebileceğini göstermektedir. Kur'an'da sarîh bir şekilde yer almasa da Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından kabul edilen mî'rac olayının işaretten ya da tevil yoluyla da olsa bazı Kur'an âyetleriyle irtibatlandırıldığı tarihsel bir gerçekliktir. Bu gerçeklikten hareketle konunun Kur'an açısından analizi oldukça önemlidir. Neticede bir konu ilgili âyetler ışığında aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Bunun tefsir literatüründeki karşılığı ise konulu tefsir metodudur. Dolayısıyla *Mî'râciyye*'nin konulu tefsir örnekleri arasında değerlendirilmesinde kanaatimizce bir sakınca bulunmamaktadır. Ancak bu eseri bağlamında müellifin ciddi anlamda eleştirilmesi gereken temel husus, konuyu fazlaca teferruata boğması ve mevzuyla alakalı zayıf haberlere yer vermesidir. Bununla birlikte eser, mî'rac hakkında teşekkül eden ilmî mirası ve bu çerçevede ortaya çıkan temel görüşleri özetle aktarması bakımından, konuyla ilgilenenlerin kayıtsız kalmaması gereken kaynaklar arasında yer almaktadır. Eserde yer alan bütün tevillerin kaynaklarının tespiti ve mî'racla ilişkilendirilen âyetlerin konu bağlamında tahlili başka bir çalışmayı gerektirmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnaût, Adil Mürsid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Arslan, İhsan. "Mî'râc Hadisesine Farklı Bir Yaklaşım". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/56 (Nisan 2018), 905-924.
- Bâbânî, İsmâîl b. Muhammed el-. *Hedyyetu'l-ârifin esmâul-mu'ellifin ve âsârul-muşannifin*. İstanbul: Vekâletü'l-Meârif, 1951.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ el-. *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420.
- Beydâvî, Ebû Saîd 'Abdullâh b. 'Omer el-Şîrâzî el-. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. thk. Muhammed 'Abdurrahman el-Marâşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1418.

- Buḥārī, Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. İsmā'īl b. İbrāhīm Cu'fī. *Şaḥihü'l-Buḥārī*. 7 Cilt. Dimaşk: Dāru ibn Kesīr, 4. Basım, 1414.
- Çetin, Abdurrahman. "Fevâtihu's-Süver". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/503-504. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/fevatihus-suver>
- Diyarbakrî, Hüseyin b. Muhammed ed-. *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi'n-nefis*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Dumlu, Ömer. "Konulu Tefsir Metodu Bir Usul Sayılabilir mi ve Bunun Kur'an'ı Anlamaya Katkısı". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. ed. Bilal Gökkır vd. 107-112. Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları 1. Ankara: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 4 Cilt. Delhi: el-Maṭba'atu'l-Enşâriyye, 1323.
- Ebû Ya'lâ, Ebû Ya'lâ Aḥmed b. 'Alî el-Mevşilî. *Mu'cemu Ebî Ya'lâ el-Mevşilî*. thk. İrşâdu'l-Haḳḳi'l-Es'erî. Faysalabad: y.y., 1407.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım., 1426.
- Gökkır, Bilal. "Konulu Tefsir: Hedef, İmkan ve Sınırları". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökkır vd. 455-466. Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Gül, Osman. *Yûsuf Efendizâde Abdullah Hilmi el-Amâsî'nin (1167/1753) "en-Nefhatü'l-Fâiha fî Tefsîri Sûreti'l-Fâtiha" Adlı Eserinin Tahlili*. Amasya: Amasya Ü. SBE., Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Günel, Fuat. "Hicr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicr--kabe>
- Güngör, Mevlüt. "Tefsirde Konulu Tefsir Metodu". *İslâmi Araştırmalar* 2/7 (1988), 49-55.

- Güven, Şahin. "Günümüz Tefsir Çalışmalarında Yeni Bir Yöntem: Konulu Tefsir Metodu". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökçır vd. 439-454. Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Haṭīb eş-Şirbînî, Şems ed-Dîn Muhammed b. Aḥmed eş-Şâfiî el-. *es-Sirâcu'l-Munîr fî'l-İlâneti alâ Marifeti Baḍi Meânî Kelâmi Rabbînâ'l-Hakîmi'l-Habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matba'atu Bûlâk, 1285.
- Huseynî, Muhammed Halil b. Alî el-. *Silkü'd-dürer fî a'yânî'l-karnî's-sâniye aşer*. 4 Cilt. y.y.: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye; Dâru İbn Hazm, 3. Basım., 1408.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsüddîn. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi ḥayri'l-'ibâd*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 3. Basım, 1440.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn. *Bedâiu'l-Fevâid*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- İbn Seyyidi'n-Nâs, Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'mûrî. *Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*. thk. İbrâhîm Muhammed Ramaḍân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1414/1993.
- İbn Teymiyye, Taḳiyyüddîn. *el-Fetâva'l-Kubrâ*. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1987.
- İbn Teymiyye, Taḳiyyüddîn. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. 'Abdurrahmân b. Muhammed. Medine: Mecma' el-Melik Faḥd, 1425.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422/2001.
- İsmâ'il Hakkı Bursevî, İsmâ'il Hakkî b. Muşafâ el-İstânbûlî el-Hanefî el-Halvetî. *Rûhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ümmü Hânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ummu-hani>

- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2006.
- Karaoğlu, Arslan. "İsrâ ve Mi'râc Hâdisesi Üzerine Bir Giriş Denemesi". *Bilimname* 34/2 (2017), 555-601.
- Kâsımî, Cemâleddîn Muhammed b. Muhammed Saîd. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.
- Kaşalânî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-. *el-Mevâhibu'l-Ledunniyye bi'l-Menhi'l-Muhammediyye*. 3 Cilt. Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*. ed. Ahmed el-Berdûnî ve İbrâhîm Eṭfîş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütüb el-Miṣriyye, 2. Baskı., 1964.
- Mahallî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el- - Suyûṭî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, ts.
- Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muhammed el-Baṣrî el-. *en-Nuket ve'l-Uyûn*. thk. es-Seyyid b. 'Abdimaḥṣûd b. 'Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Müslim, Ebû'l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî. *Şaḥîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, i'l-'Arabî, 1374/1955.
- Müslim, Mustafa. *Mebâhis fî't-tefsîri'l-mevdû'î*. y.y.: Dârü'l-Kalem, 4. Basım., 1426.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed en-. *Medâriku't-Tenzîl ve Ḥakâikü't-Te'vîl*. thk. Yûsuf 'Alî Budeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1419/1998.

- Öge, Ali. "Amasyalı Âlim Yusuf Efendizâde'nin Kıraat İlmine Dair Eserlerinin İncelenmesi". *Uluslararası Amasyalı Âlimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 1/187-194. Amasya, 2017.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1420.
- San'ânî, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-. *Tefsîru 'Abdurrezzâk*. thk. Maḥmûd Muhammed 'Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- S.a'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1422/2002.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts. <http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=40328&ele=%3D&wKitaplar=d%C3%BCr&wYazarlar=suyuti>
- Şâmî, Muhammed b. Yûsuf eş-Şâlihî eş-Şâmî eş-. *Subulu'l-Hudâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*. thk. Âdil Ahmed, 'Alî Muhammed Mu'avviḍ. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Şen, Ercan. "Çağdaş Bir Tefsir Yöntemi Olarak Konulu Tefsir Ekolü ve Örnek Bir Konulu Tefsir Denemesi: Kur'an'da Fetih Kavramı". IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*. 4/161-177. İstanbul: y.y., 2015.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdüllah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Hecri-Tibaati'n-Neşr, 2001.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman et- - Şehrî, Nûh b. Yahya. *Mevsûatu't-tefsîri'l-me'sûr*. 24 Cilt. Beyrut: Merkezu'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye; Dâru İbn Hâzm, 1439/2017.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-. *es-Sunen*. thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.

- Tobay, Ahmet. *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Ü. SBE., Doktora Tezi, 1991.
- Tuncer, Faruk. "Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (Şubat 2012), 149-177.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Mîrâciyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/135-140. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/miraciyye>
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Sellâm el-Kayravânî. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Yavuz, Salih Sabri. "Mîrac". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/132-135. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirac>
- Yılmaz, Mehmet Faik. "Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/568-570. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/munasebatul-ayat-ves-suver>
- Yūsufefendizâde, Ebû Muhammed Abdullah Hilmi b. Muhammed b. Yusuf el-Amâsî el-İstanbulî. *el-Mîrâciyye*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Arabî, 222, 16 yk. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/146263>
- Zebîdî, Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdurrezzâk ez-. *Tâcu'l-'Arūs min Cevâhiri'l-Kāmūs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 1965.
- Zehrânî, Ahmed b. Abdullah ez-. *et-Tefsîru'l-mevdûû li'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve nemâzic minh*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1410.
- Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Keşşâf an Ḥaḳâîkı Ğavâmiḍi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.
- Zeyd b. Ali. *Garîbu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî el-Celâlî. Beyrut: Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, ts.
- Zirikî, Hayruddîn b. Maḥmûd ez-. *el-A'lâm*. B.y: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002.

Żiyâeddin el-Mağdisî, Ebû 'Abdillâh Żiyâüddîn Muḥammed b.
'Abdilvâhid b. Aḥmed. *Feḍâilu Beyti'l-Mağdis*. thk. Muḥammed Muṭî
el-Ḥâfız. Suriye: Dârü'l-Fikr, 1405/1984.